НЕЛОЖНИМИ УСТАМИ

(Павло Тичина)

КЛАРНЕТИ НІЖНОСТІ

Як це назвати? Повість-дослідження? Занадто прозаїчно. Маленький роман? Фантазія на тему однієї трагедії? Претензійне. Коли б я, скажімо, був композитором, то назвав би це сонатою для скрипки й кларнета. На жаль, я не композитор. То як же визначити жанр цієї речі? Не знаю, не знаю.

Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, —

Лиш Сонячні Кларнети.

У танці я, ритмічний рух,

В безсмертнім — всі планети.

Я був — не Я. Лиш мрія, сон.

Навколо — дзвонні звуки,

І пітьми творчої хітон, І благовісні руки.

("Сонячні кларнети")

— Тичина? Пан Павло? Невже ж?

Голос молодо-молодий і знайомо-незнайомий. Кругла хутряна шапочка, руки глибоко в пухнастій муфті (сама себе ізв’язала!), мовби

сповита, але від того — гнучкіша і ставна-ставна. Ставна панна, бліда, оката, мов діва Марія, йшла йому назустріч, йшла швидко, ніби аж бігла.

— Тичинко! Не впізнаєте?

А таки ж бігла! Лакованими полуботками — по зашерхлих калюжках. Пошерхлі губенята. І крихка постать, як весняний льодок. Сама себе ізв’язала…

Та звідки ж таке сизокриле голуб’я в цій сірій старовірській Добрянці, замкненій серед чорних борів, замурованій хмарами?

Втрачено навіки. І ту їхню першу зустріч, і весну, і ніжність. Ніколи не вернеться, і ніколи не відгадаємо. А змиритися з цим незмога. І знову й знову б’ється думка над нерозгаданістю.

А це ж не кам’яна споруда, де навіть в уламкові ще зберігаються якісь контури, обриси, натяки.

Людина — не камінь.

А людське почуття? Воно невловиме навіть на відстані дотику. Коли ж минають дні, роки, десятиліття, тоді що? Забуття, непам’ять?

Не вернеться, ніколи не вернеться.

Ні тонкий льодок на добрянських калюжках,

Ні гуси в темному небі,

Ні сміх її перламутровий,

Ні погляд яблуневоцвітний,

Ні...

Очі її літали за ним, металися сіро-чорними блискавицями, вловлювали гру його лиця, підхоплювали, підтримували, гладили...

Хтось гладив ниви, так ніжно гладив...

Але ж не могли вони ось так стояти посеред добрянської вулиці під суворими поглядами старообрядських хат.

— Ви не пам’ятаєте мене, пане Тичино?

— Як же, як же? Чи ж можна? А сам — ні згадати, ні пригадати.

— Я вам поможу.

Він злякано замахав руками, вперше видобувши їх з-під своєї чорносукняної розлітайки-розмахайки.

— Це ж я такий неґречний! Такий неуважливий. Але вона вперто йшла йому на поміч.

— Ви читали тоді свої поезії моїм кузинам Коновал.

— Гімназисточка з Києва! — сплеснув вій долонями. — Та гімназисточка ж! Вона сміялася.

— Виросла?

— Ніколи не сподівався.

— Що виросту?

— Не те, не те!

— Що опинюся в Добрянці?

— Я теж тут випадково. Добродій Сивенький [1] забрав меве, бо я недужий.

— Що з вами?

— Ет! Прохопилося, вихопилося. Що це я про себе та про себе? А ви ж...

— Наталя, — підказала вона.

— Наталя-Наталочка! Ви ж тоді сміялися з моїх віршів! Еге ж — сміялися!

— Я думала: ви станете благочинним. Благочинний — і вірші.

— Цур! Цур! — злякався він.

— А я земською вчителькою. Раїса з "Лялечки" Коцюбинського.

— Раїса? Гм. Та тільки з мене який же отець Василь? Ні лисини, ні туші!

Вона вела гру далі.

— "Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедреника?"

— Цур! Цур!

Вона присмучено поглянула на нього.

— Не вийде в нас гри в "Лялечку". Вже й ви не благочинний, а тільки... цей плащ і клямра лев’яча.

— Ет! Пусте. Студентство-молокососство... Після семінарії чортом застебнешся — не те що левом! Я тепер у комерційному...

— Мені писала Інна Коновал.

— Про мене?

— Аж у Петербург. Бо я — бестужевка.

— Таки ж учителькою!

— А ви — банкіром чи все ж поетом?

Подала йому руку, щоб підтримав, перевів через зашерхлу калюжу. Він узяв ту руку. З неї било сухе тепло, вона пашіла жаром майже неземним. А яким же? Небесним? Сонячним?

Благовісні руки.

Повій її, обережно підтримував, самими пучками. Хто кого вів? Хто говорив, а хто мовчав? Молодий голос вабив теплом і крихкістю аж ставало страшно: ось-ось зламається. І тому хотілося, щоб не вгавав, бо в його безугавності запорука життя, а воно ж утікало від нього, втікало, як тумани, як хмари й вітри...

Самотня ти, самотній я.

(Весна! — світанок! — вишня!)

("Сонячні кларнети")

Він мав вести партію кларнета. Голос глибокий і тужливий, але й добрий, як у матусі Марії Василівни.

Хоч від матусі тільки спів, а музика — то ж від батька Григорія Тимофійовича. Пилку батько в сінях було повісить і показує, як у Чернігові в Руській церкві дзвонять.

А то камертоном об долоню — і вже сам слухає і тобі дасть послухати, а музика ж з глибин і тайнощів! Як по дорозі з Басані загубив батько камертона, то так же журився, так журився!

І слово "регент", почуте від батька, звучало велично, мов сама музика. Уявлялось: собор, над ним архієрей, а над усім цим — регент.

У словах може бути музика — це відкрилося вже п’ятилітньому. І жах теж може бути в словах, як у страшному слові "щелепи". Брат Іван, старшин па три роки, вже як учився в бурсі в Чернігові, налякав малого Павлуся тим словом. Звучить не тільки грубо, а навіть страшно, печерно, людоїдно. Пора б його змінить на інше. Хіба не можна вигадувати слів нових, квітучих і барвистих, як музика, як спів? Шовкових, ясносоколових, самодзвонних, ніжнотонних, волосожарних, енгармонійних — хіба не можна?

А нас же десятеро дітей. Чотири брати та шість сестер. І така ж бідність, такий голод. Прийде було матуся аж поночі, не роздіваючись, у чоботях так і засне, бо ж вимучилася, добуваючи клуночок борошна у шкуродьора Базики. Матуся була добра і милосердна, бо січнева. І Павлусь був січневий і вродився в маму. Ще зовсім маленького взяла матуся Павлуся до Києва на богомілля. В Печорській церкві приступила до святої ікони, а довкола діти плакали, кричали, Павло ж був тихий, і коли мама дотовпилася до святого, той сказав матусі: "Пріобщається із малих сіх та великий будет".

Гляне сонце, як дитя,

А в селі голод!

Ходять матері, як тіні, —

Вороний вітер.

("Сонячні кларнети")

Від матусі діставалися їм дивні слова: перегулюється небо, окалавуритись, обговтатись, персминджигується. Дітвора смішила маму: "А йдіть, мамо, а то самовар перегулюється, треба окалавуритись чашками, щоб вода не переминджигувалась".

І вже по матусиній смерті засяє її душа в її ж таки слові енгармонійнім:

День біжить, дзвенить — сміється,

Перегулюється!

("Сонячні кларнети")

Батько Григорій Тимофійович казав: "Ніколи під минуту не співайте". Вже він почув, що в Павла голос мов дзвіночок, і давав йому вести партію. "Ти, Павлушко, співай тон, а Ваня хай півтон, а Оксана терції". Отак тригласом і співали "Отверзу уста", а Павлусику ж було 5 літ усього.

Надівши коло загати на кілки чоботи головками вгору, щоб дьоготь уходив, батько сідав на призьбу і довго-довго думав. Він так міг цілі вечори весняні просиджувати, слухаючи, як на Подолі жаби скрегочуть.

Слух мав такий, що чув, як у Бобровицю поїзд ішов. А це ж дев’яносто верстов!

"Ти співай, Павлушко, "до-ре", і все вгору, вгору, а ми своє, пристанемо, як ти будеш "мі" співати".

Найбільше нам подобалось, коли на вершинах розминалися: сі-до! І зразу ж вони теж: сі-до!

Найбільше любив батько пісні "Тече річка невеличка", "Ой у лузі, у лужечку при крутому бережечку", "Ой з-за гори їдуть мазури", а ще "По синим волнам океана", про яку казав: "Запрещочна".

Старша сестра Проня завжди плаче, як почує "Ой у лузі, у лужечку". Згадує татуся рідного, який помер ще в дев’ятсот шостому. П’ятдесят шість літ прожив — хіба ж то вік!

Хтось горів світанно, Колінoприклонно:

Дай нам, земле, шуму,

Шуму — божевілля! —

Ніч.

Плач.

Смерть шумить косою!

Смерть шумить косою...

("Сонячні кларнети")

Батько повіз Павлушку до Чернігова, де в бурсі вже вчилися Іван і Михайло. А цей же малий і тонкий — дивитися нема на що. До бурси рано. А заспівав — і черстві монастирські душі злагідніли. Взяли малого в півчу. Жив у Єлецькому монастирі, а ходив щодня до Троїцького собору за три верстви співати на архієрейське служеніє, та ще й голодний. І ніс по півпуда нот. Все те за скудну монастирську трапезу. Отак шість років. Співав, і вчився, і плакав. Плакав і співав.

По хліб ішла дитина — трояндно! —

...тікайте! стріляють, ідуть.

Розкинуло ручки — трояндно...

Ні бога, ні чорта — на бурю!

...гей, стійте! Знайдем і в церквах.

Знялось гайвороння — на бурю...

(Сонячні кларнети")

З бурси — лиш в семінарію, а з семінарії ж куди? В попи? Василь Елланський, хоч молодший на три роки, підбивав Павла на заколоти. Домагатися, щоб приймали після семінарії в університети без екзаменів, як і гімназистів. Домагатися — та в кого ж? Коли он у них знайшли книжки Шевченка та Горького і конфіскували й не повертають.

Але ж Елланський таки знайшов у Києві комерційний інститут, куди приймали без екзаменів. Пішли у комерційний — аби не в попи.

Вирости душею і повідати світові про все те, що проходить крізь твою душу.

А вона була скрипкою, скрипочкою, скрипченятком.

Скрипка грає тоненько-тоненько, в ній немає того глибинного тону, що в кларнеті, і загадковості теж немає, вона відкрита всьому світові, навіть, сказати б, розпростерта й розпахнута.

А з чим одкриватися?

Київ. Натовп на Хрещатику, а тому натовпу — тисяча років. А ти ще зовсім мала і міцно тримаєшся за мамину руку. Але це не Хрещатик, а великий майдан, де скаче кінь і гетьман булавою вказує на жовтий будинок окружного суду, де працює помічником присяжного повіреного Орлова її таточко. Головою ж кінь обернений до Софійського собору. А може, гетьман показує па Десятинну церкву, де її хрестили, чи на пожежню, звідки баскі біло-булані коні вивозять лицарів-пожежних у золотих шоломах? Тане сніг, Житомирською, Михайлівською, Підвальною біжать бурхливі струмочки, біліють паперові човники, пущені дитячими ручками, летять униз-униз ген на Хрещатик.

Які надії вкладає кожне дитя в той біленький човник, і яку надію вкладали в малу Наталю, єдину дитину? Жандарми перетрусили скриню з дрібненькими сорочечками й стрічечками, і таточко зник. Його забрало вороже слово "заслання". З університету його вигнали. Міністр Делянов. Слова так само похмурі, як заслання. Але згодом мамі пощастило одержати для таточка дозвіл по повороті із заслання скласти екстерном іспити при університеті на юридичному факультеті. Так він став помічником присяжного повіреного. З Великої Підвальної ми переселилися на Фупдуклеївську, де в Маріїнській гімназії вчителювала мама. Широка вулиця, брязкіт трамвая, узгір’я з поворотом на Володимирську і блискучі барвисті бутлі з таємничим світлом в аптеці. Тоді опиняємося па Володимирській біля старовинної церкви Ірини, будинок жовтий, цегляний, двоповерховий. Я сиджу на підлозі у вітальні. Це кімната батьківська, для чужих людей з назвою "клієнти". В руках у мене мушля з якогось незнаного моря. Довкола — кілька дрібніших. На великій мушлі вирізьблені тонкі прекрасні грецькі постаті в якомусь

танку. Мушля ніжно-рожева, постаті — сніжно-білі. Я тулю мушлю до вуха і слухаю далекий гомін. Тоді прикладаю до вуха маленькі, рябенькі, мовби обсипані квасолькою. Щось далеке й незнане шепоче до мене, гомонить, нагадує. Але я ще нічого не вмію вгадувати, бо мала. Про що вони тоді гомоніли мені?

У подвір’ї — будинок господині дому. Це самотня, дуже багата жінка. Брама на подвір’я завжди замкнена. На залізній хвіртці намальований білою фарбою великий пес, і він справді сидить на ланцюгу коло великої буди і бігає па довгому дроті уздовж подвір’я. В садибі панує гнітюча таємничість. Усе принишкле, вимуштруване, чуже. У господині економка Емма і папуга. Чи з жалощів до нашої убогості, чи з нудьги для розваги господиня іноді присилає по мене. В півтемряві великого, повного оксамитних меблів, перських килимів, тропічних рослин салону чийсь різкий, пронизливий голос кричить: "Емма, хтос’ь прийшов!" Тоді одчиняються двері навпроти і з’являється горбата постать економки. Я довго лякалася того рипучого голосу, аж поки нарешті здогадалася, що то кричить зелений старий папуга з великої круглої клітки. Він стукотів горбатим дзьобом по золочених ґратах і дивився на мене круглими недобрими очима.

На першому поверсі нашого будинку була крамничка. Батько давав мені п’ятака, загорнутого в папірець, і я урочисто йшла купувати "шарика" з шоколаду або шоколад з малюнком. Малюнок був барвистий, і коли потягнути за кінчик паперу з боків, він починав ворушитися, і це подобалося більше за самий шоколад. "Шарика" я обережно несла додому. Загорнений в срібний папірець, він був надзвичайно таємничий. У ньому завжди був схований невідомий скарб — мідний або бляшаний перстенець, бляшана золота рибка або якась інша дурничка. Розгорнеш блискучий папірець, зломиш чорну кору і дістанеш скарб. Тішишся, радієш, смокчеш стару, тверду шоколадину.

Мені тільки три роки, а я вже жду, коли зацвітуть каштани, а тоді настане осінь, позолотіє листя, на землю стануть падати каштани. Круглі, колючі, наче зелені їжачки.

— Наче реп’яшки, — втрутився кларнет.

— Таки ж їжачки, — наполягала на своєму скрипочка.

— Так, так, — не став сперечатися кларнет. — Але ж реп’яшки... Він мав спогад з майбутнього. Коли вже прославиться і всі взнають у ньому великого Поета і стежитимуть навіть за виразом його обличчя, якась добра наївна дівчина захотіла розвеселити поета, якого часто навідував сум, і прислала йому вірш про реп’яшки:

Ті реп’яшки лише дрібненькі

Біля майданчика, де ми

Зійшлися вдвох, немов маленькі,

І гралися, немов малі.

Ті реп’яшки, що я зірвала

Й вертіла їх на всякий лад,

А потім і на вас кидала

І знов ловила їх назад.

Подумати тільки — здається,

Лише маленькі реп’яшки,

А серце радісно так б’ється,

Й рояться в голові думки.

Не думайте, що я в вас закохалась,

Це не може статись в одну мить.

Я вам по чистій совісті призналась,

Що хотіла лише вас розвеселить.

(З фондів Дерле, архіву-музею літератури й мистецтва)

Але той спогад був ще в майбутньому, далеко-далеко від тої дівчини-скрипочки, що збирає київські каштани.

Зелені їжачки (таки ж їжачки!) падають, розбиваються, і в білих лушпинках лежать блискучі, немов полаковані, брунатні горіхи. Сторож — дід, у кашкеті з бляхою, ходить по шовкових газонах, назбирує повен кошик зелених їжачків і роздає нам. Ми стоїмо — у фартушках, спідничках, штанцях, обуті чи босі, обшарпані чи прибрані, але наші серця однаково б’ються в нетерпінні й тривозі: скільки і яких саме каштанів дасть сьогодні дід у маленьку жменьку. Самому брати каштани — гріх. Крий боже ступити кому па траву! Навіть коли закотиться десь під кущ улюблений м’ячик, чорний (за десять копійок), то й тоді треба йти і благати діда, щоб дістав.

Удома я мріяла винайти чудесний спосіб, щоб каштани лишалися блискучими та гладенькими цілий рік. Я заливала їх водою, солила, мастила оливою, вазеліном. Але вони однаково тьмяніли, зморщувалися невпинно, як старі обличчя, що неспроможні затримати одвічну молодість.

Тоді їй ставало сумно, хоч ще й не знала, що таке сум.

Я жила самотньо. Вранці мама одкреслювала мені червоним олівцем шматок газети (згодом я довідалася, що це чорносотенний "Киевлянин",

редакторові якого україножеру Пихну батько зробив якусь послугу, за що той щоразу задурно присилав нам чергові номери свого видання) і казала: "Повідшукуй усі "а" або якусь іншу літеру". Я годинами сиділа в салоні, виконуючи своє завдання. Так мимохіть я навчилася читати. Було мені тоді років чотири.

До моїх розваг належала поява на подвір’ї мандрівного "Петрушки" або мавпочки, яка танцювала на спідничці й дрібними холодними пальцями брала з моїх мокрих од хвилювання рук приховану на цей урочистий випадок копійку; часом морська свинка витягала зраненого папірця — "щастя". "Вас ожидает встреча с блондином", — читала я по складах. Часом куховарка кликала мене вдень до кухні. Там уже була яка-небудь її подруга. Вони діставали з-під подушки засмальцьованого "Соломона", крутили з хліба кульки і кидали їх на сонячне обличчя, поділене на дрібні номеровані сектори. Кулька зупинялася на якомусь числі, і я мала читати пророчі віщування.

У неділю мама водила мене до крамниці Мазченка. Зрідка купувала яку-небудь недорогу забавку, але зате ми ходили по всіх відділах, і серце мені завмирало від споглядання тих незліченних скарбів, що їх мала ця найкраща на весь Київ крамниця. Я знала, що грошей у нас мало і що вони завжди потрібні на щось нове, і розуміла це так, як розуміють дорослі.

Часом ми ходили до Миколаївського скверу, що навпроти університету. Там був великий басейн у формі Чорного моря з чаплею посередині. Мати читала, а я бігала і збирала ті ж таки каштани. Іноді ми йшли до ботанічного саду. Там, у кінці темної алеї, були ями, де жили колись вовки, і стояло дві скіфські баби. Я тихенько підходила до них, торкалася їхніх згорнених камінних рук і шепотіла: "Здрастуйте, бабусю". Тоді, задоволена, поверталася до мами.

Раз я на власні очі бачила, як "бунтують" студенти. Біля темно-червоного будинку університету йшла студентська демонстрація, а назустріч їхали на баских конях козаки з нагаями. Мама звернула зі

мною в бічну вулицю. Через п’ятнадцять років козаки так само їхали назустріч нашій демонстрації на Великому проспекті в Петербурзі.

Ми ходили й на Володимирську гірку. Сиділи біля пам’ятника Драгомирову, що вмер чи вбився там. Відвідували панораму Голгофи, таємничу, в широкому освітленні, з майже живими постатями Христа, розбійників, Пілата. Я гаразд знала євангельську епопею і дужо переживала за Христа. Біля панорами, вулицею від костьолу стояли ятки. Там продавалися срібні персні "від святої Варвари", червоні хрестики, в яких крізь скло було видно Миколу-чудотворця, дрібні срібні хрестики на шию, воскові писанки, барвисті разки намиста, скляні буси, ікони, вінчальні свічки, ладан, якісь загадкові пляшечки. Усе це купували прочани на спогад. Коло панорами стояв тир. Хлопці стріляли в химерні фігури і коли влучали, десь починала грати дивна музика, фігури ворушилися, танцювала балерина, хлопала крильми чайка, кланявся, скидаючи капелюха, тірольський стрілець. А коло бар’єра тиру стояла скринька і в ній мальована бляшана квочка. У щілину підставки треба було кинути п’ятака, тоді квочка піднімала бляшані крила і голосно квоктала, а до скриньки біля хвоста випадало бляшане пофарбоване яєчко з препоганими яєчками.

Святого Володимира з величезним хрестом я помітила якось лише згодом. Він ніяк не міг змагатися щодо популярності з бляшаною квочкою.

Уклад нашого життя порушувався на контракти. Я ждала цієї події цілий рік. Батько возив мене на контракти сам. Ми їхали візником. Це був Петро, що постійно стояв на розі і був батьковим придворним. Коли він їв, коли спав, де жив і чи взагалі десь жив, опріч своєї прольотки, — я не знала. Він завжди стояв на розі, як пам’ятник, і мені часто здавалося, що стоїть він там лише задля того, щоб повезти мене на контракти. А там був славетний фонтан Самсон, за яким уже кипів буйний Контрактовий ярмарок, і все там шаленіло, люди ставали мовби несамовиті, щось дзвеніло, бубоніло, гримало, ляскало, крутилася карусель з білими й гнідими кониками, запряженими в яскраво помальовані візочки,

пронизливо скрикували надуті гумові чортики з чорно-зеленими мармизами, пищали глиняні коники й півники, яким малеча дула попід хвостики, а продавався, здавалося, там увесь світ. Барвисті стрічки, намиста, коралі, дукачі, тисячі й тисячі див, щороку інша крамниця, щороку купують і продають, торгуються, жартують, лаються, сміються. Ноги не чують втоми, очі розбігаються, а маленька душа розпливається від щастя бачити все те, дихати запахом жовтого казанського мила, халви, шкіри, барвистих сап’янців, килимів. А тоді — пряники. Лишечко! Хто тільки вигадав усі ці медівники, м’ятні, горіхові, тульські, вяземські, ці незабутні ласощі, що й серед ночі навпомацки вгадала б їх за пахощами й смаком! Пастила: рожева, біла, фісташкова, шийна, пухка. Горіхи в цукрі, халва, мигдаль, фісташки, купи горіхів... Години чи вічність спливають непомітно в цьому раю серед гарячих пахучих хвиль?

А над Києвом, над Дніпром справді пливе хвилями вічність, та тільки я неспроможна осягнути її, побачити, відчути, до решти поглинута цим привабливим земним світом, в якому стільки краси, що, може, вистачить мені на все життя, хоч величі й немає. Бо велич не належить простій людині. Вона судилася хіба що пророкам, апостолам та поетам, які пливуть по життю в золотих човнах.

Із сивої-сивої Давнини причалюють

Човни золотії.

Благословенні будьте, гори, і ти, ріко мутная!

І засміялись гори,

Зазеленіли...

І ріка мутная сповнилася сонця і блакиті —

Торкнула струни...

(Сонячні кларнети")

Явилася ясна неуявленно...

— Гм, кажете, поет. Але ж поетом ще треба стати...

— Я стежила за вами, пане Павле, всі ці роки. Читала все ваше...

— Ет! Що там читати! П’ять віршиків. Та й що поет сьогодні? Салон у модної губернської дами. Повно гостей. Гомін. Жіночий сміх. Господиня вводить молодого поета. Йому назустріч вискакує прямоспинний молодик, схожий на перевдягненого жандармського офіцера.

Господиня рекомендує поета гостям. Мовляв, їй рекомендували його як окрасу літератури. Майбутню, але окрасу. Молодик хапає поета, веде до всіх.

— Панове! З-поміж невеликої плеяди багатообдарованих і нещоденних особистостей нашої тоскливої сучасності одною з найяскравіших і виокремлених за своїм надзвичайним талантом є, безсумнівно, особа нашого Поета. Він сяє, мов метеор, в сірому осінньому тумані нашої понурої щоденності.

Поет невміло цілує дамам руки, вітається з чоловіками. Його приймають до гурту, саджають на стілець, оточують з шанобливістю нерозуміння. Вусатий пан, у фраку, підсідає до Поета, пропонує йому випити.

— А в мене, знаєте, в Херсонській губернії маєток, і там, уявіть, зненацька бунт... Ну, схопили бунтівників. Що ж виявляється? Заводіякою серед строковиків був якийсь сочинитель. З різночинців, з поповичів чи дяковичів... Найнявся в строк, а сам — у революцію! Припровадили до мене цього сочинителя, став я з ним бесідувати. І що ж? Європейська освіченість! Можете собі уявити? За пояс мене заткнув... Ну, ми ж не

проти Європи. Дав я грошовий заклад, доволі значний, скажу по секрету, випустили цього сочинителя. Мало того: купив я йому квиток до Парижа, їдь собі до Європії, роби там революцію! Не хоче! Можете собі уявити: не хоче! Але ж чортзна-що! Я кладу за нього свої гроші, купую йому квиток до самого Парижа, а він... Бунтувати! Невже сочинителі не можуть не бунтувати, пане Поет?

Якась дама, пускаючи очі під лоба, читає Мережковського:

Если розы тихо осыпаются,

Если звезды меркнут в небесах,

Об утесы волны разбиваются,

Гаснет луч зари на облаках, —

Это смерть, но без борьбы мучительной,

Это смерть, пленяя красотой,

Обещает отдых упоительный, —

Лучший дар природы всеблагой.

— Оцо добре, — каже вусатий поміщик. — "Лучший дар природы всеблагой" — це дуже добре. Це ваші вірші, пане Поет?

— Ні, ні, — злякано махає руками Поет.

— Ну, однаково. За це треба випити. Вип’ємо, пане Поет?

Похмурий пан підходить до них, надуває руса.

— П’єте-с? А між тим Росія гине. Всюди запановує хаос. Чернь бунтує.

— А я що кажу? — скрикнув поміщик. — Я й кажу: треба випити, бо ж однаково: хаос!

Хтось читає вірші вже українського поета:

Всьому під сонцем — край один,

Всьому земному — тлін і тлін.

Хто розгада останній час.

З землі — хто жде, хто візьме нас?

— То це ваші вірші, пане Поет? — допитується поміщик.

— Ні, ні, — заперечує Поет.

— А які ж ваші?

— Мої? Не знаю. Хіба що такі, як ото: "Вічний революціонер, дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя, волю..."

Поміщик злякано відсовується від Поета. Похмурий пан грізно наставляє свої бакенбарди. Але тут підскакує до них п’яненький вертун, посміюючись, шепоче:

— А що я вам розповім, пане Поет, що я вам?.. Панове, паризька штучка, пальчики обсмокчете... І про кого ж? Не про міністрів, і не про мідінеток, і не... Уявіть собі: про сочинителів... Славетний психолог професор Бруардель відвідав якось приватну психіатричну лікарню під Парижем. У кінці візиту директор спитав ученого, як йому сподобалася

установа. "Все чудово! — вигукнув професор. — Я зустрів надзвичайно цікаві випадки. Особливо зацікавив мене в саду один невисокий пан, в сірому костюмі й кумеднім солом’янім капелюсі. Своїми дивувакуватими запитаннями він страшенно розважав мене. Це найбожевільніший суб’єкт, якого будь-коли доводилося мені зустрічати. Ви не знаєте, хто це?" — "Як же? — відповів директор. — Знаю. Це письменник Поль Бурже. Він вивчає в нас типи для свого нового роману".

За чверть години до директора прийшов Поль Бурже. "Сьогодні я просто щасливий, — з захватом промовив він. — Я зустрів тут такого шаленця, що неодмінно зроблю його героєм свого роману. Худий, в пальті, в циліндрі, а що він говорить — це просто грандіозне божевілля! Не знаєте, хто це?" — "Знаю, — сказав директор, — це професор-психіатр Бруардель".

Як історійка, пане Поет?

— Панове! Панове! Хвилиночку уваги! — заляпав у долоні прямоспинний молодик. — Ми хотіли б з допомогою чарівного ліхтаря показати вам кольорові діапозитиви... Прикрасити нашу похмуру дійсність... З коментарями і без коментарів... До речі, панове, чи відомо вам, що днями обранець світової літератури індійський поет Рабіндранат Тагор одержує за вірші Нобелівську премію?.. А наш молодий поет... Але де ж наш пан Поет?..

Ходять по квітах, по росі,

Очима чесними

Христовоскресними

Поеми тчуть.

А сонця, сонця в їх красі —

Не чуть.

Царства.

Під спів кров і — без пісень —.

Вмер чорнобривий день,

О лицарі безумного "лицарства",

З прокляттям вас на перегній!

— Трояндний!

— Молодий!

— Бій!

("Сонячні кларнети")

Сидить в Бенгалії Рабіндранат:

"Нема бунтарства в нас: людина з глини..."

("Вітер з У прагни")

Коли я закінчила гімназію, постала проблема дальшого навчання. Батько вперто стояв на Києві, до того ж обстоював дуже рішуче і жорстоко: я вчився на Україні, нічого тобі їхати до Петербурга. Я рвалася до столиці, бо там були найкращі наукові сили. Батько стояв на своєму: поїдеш — ти не дочка мені, допомагати не буду. Мамі було дуже шкода нас обох. Поскільки батько не боронив мені їхати, а тільки одмовив у допомозі, то за це взялася мама. Вона поїхала зі мною до київського

генерал-губернатора, щоб одержати необхідне для вступу свідоцтво благонадійності, тоді дала мені грошей па перший час і відвезла мене до Петербурга. Там ми зупинилися в нашого колишнього вчителя літератури, дружина якого, в минулому бестужевка, схвалила наш намір і допомогла нашим першим урокам. Жили ми спершу в них на Забалканському проспекті, протії інституту шляхів. Господиня поїхала з намп на Васильєвськіїй острів, де на Десятій лінії були Бестужевські вищі Жіночі курси, знайшла на Сімнадцятій лінії, вже на краю острова, де жили лише студенти та візники-вантажники, кімнатку в родині крамаря, дрібного ярославського "лавошника". За цю кімнатку з самоваром я мала платити двадцять карбованців на місяць і карбованця за доглядання служниці. На тих же сходах домовилися з старенькою сусідкою, що я в неї обідатиму, а вечерю братиму додому разом з склянкою молока на сніданок. Це мало коштувати двадцять п’ять карбованців місячно. На баню, трамвай, театр мені лишалося чотири карбованці. Отак на петербурзькому горищі почалося для мене самостійне життя.

(А в нього в комерційному ще й за навчання — по п’ятдесят карбованців за кожний семестр. Заліків можеш не здати, а гроші — Дай!)

Зранку бігла я на лекції. З побожністю слухала славетних професорів: Тарле, Введенського, Сперанського, Турган-Барановського, відомого історика, вихователя цесаревича, Платонова, Венгерова, Овсяинко-Куликовського, Бодуена де Куртене.

(Ач які імена, ач! А в нього ж у семінарії що? Лебедев — по літургії. 90 років дідуганові, вже ум за розум: "да... облачается в алтарь и входит в стихарь... да..." Викликає одразу по двоє: "Господин Солунский, господин Воскресенский, придите и объясните..." Одного відсилає до вікна, де лежить купа книг, а другого — до себе. Про першого й забуває одразу, а другого починає "істязати" й ставить йому "коляку", аж той благає: "Поставте три — в мене отець сирота... отець сирота... отець сирота...").

Ми, першокурсниці, ще побоювалися брати участь у заборонених сходках, але ж кортіло страшенно, тому забиралися на хори, звідки

добре було видно весь зал, чути промовця з кафедри, що постійно там стояла, видно, як метушилися служителі, які сполучали роботу курсових "шпіонів", як з’являлися для вмиротворіння студентів професори або й сам директор Булич. Мамі я дала обіцянку принаймні перший рік навчання не втручатися в політику, яка неодмінно приведе мене до Сибіру, але почуття колективізму, спільності з студентством, захоплення сміливістю ініціаторів, співчуття — не давали спокою. І на першу ж сходку я не просто пішла, а побігла. Відбувалася вона якось метушливо, виступив невідомий "чужий", не курсовий промовець, і зразу ж зник, промовляв хтось із наших — в голові в мене лишилася метушня. Але вже добре пам’ятаю сходку з нагоди отруєння робітниць па фабриці "Треугольник", на якій було оголошено страйк солідарності. Коли почали збирати підписи на протесті проти смертної кари, я підписала не тільки добровільно, але й з захопленням.

А смертей же, смертей по всій Росії!..

...Візник стояв коло губернської друкарні. В прольотці — Поет. Два прикажчики винесли з дверей дві стопки перев’язаних, щойно віддрукованих книжечок і поставили біля ніг Поета. Хазяїн друкарні з порога кланявся Поетові:

— Пане Поет, ваша книжка...

— Вельми вдячний, — сказав Поет і ледь кивнув візникові.

Зацокали підкови, прольотка покотилася по вулиці.

На Архієрейській башті годинник одбив чверть. У Богоявлепському соборі кінчалася заутреня. Біля криласа богомільні баби показували священикові якісь папірці. Священик налякано шепотів: "Ізиди, сатано!" Відтручував прокламації, які пхали йому до рук неписьменні прихожанки.

Слідом за прольоткою біг молодий робітник і кидав прокламації Поетові. Поет читав прокламацію, а мовби чув голос священика з собору: "Це глас сатани... Проти віри, царя й отечества піднімається стоглава гідра..."

Візник завернув до площі. Там повно люду. Студенти, мастерові, дітлашня. Одразу гурт людей набігає на прольотку, хапають коня за вуздечку.

— Розпрягай!

— Злазь!

— До барикади!

Візник зіскакує на землю, метушиться зі збруєю.

— Але ж, панове-добродії, — каже Поет, — я везу... нові книжки... Це для вас...

— Для барикади! — кричать йому.

Прольотку перевертають. Книжки летять на бруківку. По них топчуться чиїсь ноги.

— Осліпли, чи що! — кричить молодий робітник, який розкидав прокламації. Він бере стопку книжок, дбайливо ставить її під стіну будинку.

Поет опиняється серед людей. Він стиснутий з усіх боків. Його проштовхують у перші ряди. І тут він бачить, що на другому кінці площі стоять жандарми. Їхні гвинтівки націлені на демонстрантів. Дві стіни стоять одна проти другої. Розклекотана беззбройна стіна демонстрантів

і мертво-непорушна стіна жандармів. Дула гвинтівок видаються Поетові ширшими за розтруби дзвонів, що віддзвонюють заутреню.

Зненацька розпачливе: "Козаки!" — і всі починають утікати. Не знаючи куди і як, але втікати. Хоча не всі. Дехто виколупує булижника з бруківки. Хапають кілки. Десь пролунав револьверний постріл.

Жандарми кинулися на безоружних. Жандармський офіцер, в якому Поет упізнав прямоспинного молодика з салону пані Н., побачив Поета.

— О, пан Поет! Як же і яким чином, дозвольте спитати?

— Де б’ються за свободу...

— Ви стали жертвою насильства, як я розумію.

— Ні, ні. Я цілком свідомо і навіть закономірно. Прошу взяти до уваги...

Жандарми вже тягли до свого офіцера молодого робітника.

— Ентот, вашскородь!

— Особо, вашскородь!

— Тек-с, — звертаючись до жандармів і Поета, каже офіцер. — А чи знаєте, пане Поет, що цей... гм... хотів вас убити?

— Мене? — обурився Поет. — Нісенітниця. Наклеп! Він... мої книжки...

— Саме так, — суворо сказав офіцер. — Саме ваші книги і вас він хотів убити. А ось тепер ми його розстріляємо. Ось і буде гаразд.

Жандарми штовхають робітника до стіни, де він склав книжки.

— Але ж дозвольте, — кричить Поет. — Але ж це!.. Людське життя... Найдорожче... Панове, невже ви? Я протестую! Я...

— Стій! — гукнув офіцер. — Ви куди його поставили, бевзі?

Жандарми не зрозуміли.

— Там мистецьке ліплення, ідіоти! Попсуєте! Он туди його! Ось так. Тепер можна. Хоча стій! Ей ти, відвернися! Не розумієш? Спиною стань.

— Не хочу, — сказав робітник.

— Що-о?

— Не хочу?

— Це... Це... — Поет ухопив офіцера за обшлаги мундира. — Ви не посмієте! Чуєте?

— Його справа, — спокійно мовив той. — Не хоче, то й хай. Ну!

Поет затулив очі долонею...

Розшалілий світ неминуче котився до війни. І скотився. Бунтівливий московський поет Маяковський писав:

Сегодня ликую!

Не разбрызгав, душу

сумей,

сумей донесть.

Единственный человечий,

средь воя,

средь визга,

голос

подъемлю днесь.

. . . . . .

Россия!

Разбойной ли Азии зной остыл?!

В крови желанья бурлят ордой.

Выволакивайте забившихся под Евангелие Толстых!

За ногу худую!

По камню бородой!

. . . . . .

Милостивые государи!

Понимаете вы?

Боль борешь,

растишь и растишь ее:

всеми пиками истыканная грудь,

всеми газами свороченное лицо,

всеми артиллериями громимая цитадель головы —

каждое мое четверостишие.

Поет був молодий, самотній і розгублений. Щойно привітав його дар великий Коцюбинський, але невдовзі жорстока смерть забрала його. Ще вчора мовби те було: після одної з субот у Михайла Михайловича біг він уночі в семінарію, тулячи до грудей схованого за пазуху подарованого Коцюбинським Франкового "Мойсея", лякаючись, щоб книжка не випала, коли він перелазитиме через огорожу семінарського двору.

Як не горю — я не живу,

Як не люблю — я не співаю,

Але цього я ще не знаю.

Бо завжди я — як полум’я!

Читав Коцюбинському "Розкажи, розкажи мені, поле...". А тоді Михайла Михайловича не стало. Жандарми заборонили семінарському хору співати над труною письменника. Тоді невтомний Василь Елланський, який хоч сам не співав, але завжди приходив на поміч Павлові, домігся дозволу утворити зведений хор з робітників, гімназистів

і семінаристів (і пильнував потім, щоб не пролізли шпики), і хор співав "Вічную пам’ять" і "Козака несуть...". Керував тим хором Тичина.

(А над ним через п’ятдесят чотири роки співатиме Козловський, але хто ж про це тоді знав, хто думав?)

Ой там зірка десь впала, як згадка.

Засміялося серце у тузі!

Плачуть знову сичі... О ридай же, молись:

Ходить осінь у лузі.

("Сонячні кларнети")

І вмер він восени... Так ніби провіщав тоді свою осінь.

Зірки падали довкола нього, аж ставало страшно. Століття починалося смертями українських письменників. Старицький, Марко Вовчок, Грінченко, І. Тобілевич, Леся Українка. Хто ж лишався? Мовби сама вічність кликала стати з нею на змагання.

А він ще ж і не Поет.

Голодне студентське життя, та ще й платити треба за кожний семестр по п’ятдесят карбованців. Підробляв то в журналі "Рада", то в журналі "Світло". Сидів на об’явах і хроніці. А які йому об’яви, коли він увесь у вітрах та мріях!

Які вітри

мене гойдали! У які простори

заносили мої думки! Не знав,

не помічав я: та й коли ж це саме

на крилах знявсь я вгору?..

...Я й справді ж бо,

на крилах мрії ніжної гойдавшись,

злітав аж ген туди, звідкіль мені

земля була — як на долоні. Знаю,

що мрія та могла б мене тоді

хтозна-куди завести. А тим часом —

не завела ж...

("Сталь і ніжність")

З початком війни генерал-губернатор Південно-Західного краю закрив усі українські редакції й видавництва. Заробітки пропали, але невтомний Василь, друг незрадливий, якось зумів знайти їм підробіток аж у Чернігові, в статистичному бюро губернського земства. Їздити на підводі по селах і переписувати в господарствах усе живе й мертве. Підтанцьовував довкола Павла, навмисно гугнявлячи, проказував рядки з якоїсь билини:

Кабы съездить отъ города отъ Кіева

До того нынце до города Церниговa.

Еще съездить бы нонъ кабы взадъ впередъ,

Меж енною меж объдьней межъ заютреньней.

Пливли до Чернігова на старому-престарому пароплаві "Тарас Бульба". Був повен богомольців, ледь повз по Десні, зачіпався за всі мілини й перекати, вже починаючи біля Десенки, тоді коло Новосілок, Зазим’я, Пухівки, Літок, Дубешні, Варикаєва, Боденьок, Євминки, в урочищі Столицина плавля, біля Остра, Біликів, Рудні, Моровська, в урочищі Кам’яний Ріг, коло Соколівки, Друцького й Кохичівки.

А тоді підвода однокінна, сонний дядько з батіжком, і вони з Василем, примостившись на сіні, цікавим оком роззираються довкола, маючи під ліктями цілі паки статистичних бланків для переписування. Скільки людей і якого сословія, скільки домів і строєній, скільки церков, число душ, що йдуть на заробітки, число селян державних, козаків, колоністів, число прочих, ціни на робочі руки — кінним на своїх харчах, пішим на своїх харчах, пішим на хазяйських харчах, збори з торгівлі, промислів і грошового капіталу, податку — з питейних доходів, тютюновий, цукровий, нафтовий, сірниковий, таможний; мита гербові, канцелярські, з запису документів, з паспортів; урядові регалії, казенне майно, викупні платежі, число сільських дворів і худоби в них, посіви хліба, свекловиці, тютюну й городини, скільки озимини й скільки ярини, скільки школярів, на скільки квадратних верст припадає одна школа і на скільки душ — земська лікарня.

Чого тільки вони не переписували! Про що лиш не чули й не довідувалися!

Як в "Інтермеццо" незабутнього їхнього вчителя: "Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твойого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо й землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори..."

Через сорок років Знавець напише про винесені з тих років "Сонячні кларнети":

"Більшість ліричних мініатюр, з яких складається збірка, присвячено змалюванню настроїв і переживань, навіяних спогляданням природи, любов’ю, філософськими роздумами".

Та невже ж тільки споглядання?

Гляне сонце, як дитя,

А в селі голод!

Ходять матері, як тіні, —

Вороний вітер...

На чужині десь ген-ген

Без хреста; ворон...

Будьте прокляті з війною! —

Вороний вітер...

("Сонячні кларнети")

Та будьмо справедливими до Знавця. Він теж має вразливу душу і дарує нам тонке спостереження:

"Вірші Тичини сповнені великої людської ніжності, їх переймає чиста юнацька довіра до людини й світу".

Та коли це ще буде написане? Гай-гай! А Поет міг би вже тоді повторити зухвалі слова свого російського співбрата:

И бог заплачет над моею книжкой,

Не слова — судороги, слипшиеся комом.

И побежит по небу с моими стихами под мышкой,

И будет, задыхаясь, читать их своим знакомым.

Але він скромно мовчав, хоч у щоденнику запише:

"Я не здивувався б, коли б до мене ввійшов оце Тарас Шевченко".

А тим часом комерційний інститут з огляду на ймовірне наближення театру воєнних дій переведено з Києва аж до Саратова, і студент Тичина, щоб скласти зимові заліки 1915 року, мав добиратися в теплушках аж на Волгу.

Вагони, вагони, вагони. "Молчали желтые и синие, в зеленых плакали и пели". А він навіть не в зелених, а в брудно-цегляних чи кольору бичачої крові. Сорок чоловік або восьмеро коней. Гамір, тіснява, штовханина, бруд, жах. Ешелони поранених-переранених солдатів. Скорбні очі, як у великомучеників. Його душа відштовхувала бруд, муку. Очищався серцем, але серце не витримувало муки людської. Стало мов скляне. От-от розіб’ється. І вже не стулиш, мов скляний пугар.

Лікарі назвали хворобу: переродження серця. Замість лікування тільки розведення рук. Безсилля перед природою.

Я хотів би. коли я умру

(Ах, якби мені вмерти улітку!),

Щоб, закутавши в білу намітку,

Ви спалили мене у бору.

Великий життєлюб Володимир Самійленко (добродій Сивенький) вирвав його з лабетів смерті.

— А паняй-мо, пане Павле, до мене в Добрянку, а там бори і тиша й спокій, та засядемо з вами біля моїх французів, та й буде все воно добре та гаразд!..

Замкнення серед борів...

"Навколо ліс, самотні села і люди дикі, мов шипшина..." ("Вітер з України"),

Він карався почуттям провини перед нею. Ну як же, як же не помітив її тоді в сестер Коновал, чом не запам’ятав? Чи вже так зачарований був Полею і Нюсею, як звав він Поліну й Інну — доньок Івана Омеляновича? Гімназистка? Таж Інна й Поля теж тоді були гімназистки. Може, тому, що ті перед очима весь час, в Чернігові, а ця майнула, блиснула — і все, а росла десь далеко, росла і виросла...

Але Наталя була великодушною. Мов ангел милосердя й кротості. Вона приїхала тільки вчора, а пан Павло тут старожил, виходить? Тож він усе знає і повинен показати, бути її Віргілієм, а може, й Данте. А вже вона...

— Беатріче? — злякався він. — Але ж вона...

— Була мертва? Може. і я стану мертвою?

— Цур! Цур! — замахав він руками.

— Колись.

— А, колись? Тоді так. Колись-лись, колись-плись... Бо хворощами я своїми вже ускучивсь...

Вони ходили й ходили. Бічними вуличками, обставленими суворими, як самі старообрядці, потемнілими від негод дерев’яними будинками, виходили на площу з посадською ратушею і з кам’яницями купців-прасолів, йшли по липовій алеї, яка вела колись до палацу, вибудуваного Потьомкіним для прийому цариці Катерини. Ні палацу, ні Потьомкіна, ні Катерини, а липи ростуть, і золоті бджілки щоліта гудуть довкола них... Хто ж зруйнував той палац? Гайдамаки? Головосіки? Бунтарі?

Бунтівники духа, ватажки, герої —

Звідки вони беруться?

Стоять стоянами озера крові в історії — ‘

чому б їх не засипати?

Чом замість гаснути повстанням —

повстаннями перекликаються віки?..

Ось нідерландців кривава рада,

а там уже і в Англії й на Україні!

Кидайте своє!

Ідіть за спільне діло. Всі — ви чуте? — усі!

Лежать собі по Українах недолуги-патріоти,

свистять малоросійської

Через увесь XVIII вік, лежать,

на комин позадирали ноги...

("Сковорода", 63)

А тут головосіки. Криком кидають, як ножами. І церкви над прірвою, мов вільний дух цієї землі. Тільки торкни — і сколихнеться, і вдарить, і задзвонить...

Князь Потьомкін-Таврическьский, їдучи в Бендери, зупинився в губернському Чернігові. Нудьга гнітила сіятельного. Щоб порятуватися від неї, звелів цілий день дзвонити у великий дзвін Спаського собору. Голос дзвона вельми сподобався Потьомкіну. Може, ще від київських князів той дзвін? Од Ярослава чи Мономаха?

Готуючись рушити в дорогу, Потьомкін звелів зняти дзвін з соборної дзвіниці, покласти на вози й тягнути волами до Катеринослава, який мріявся князеві столицею його власного степового краю.

Імениті горожани кинулися просити за свій дзвін. Кланялися багатими дарами, падали на коліна. Князь був непохитний.

Зняти й везти!

Вже теслі майстрували велетенського воза. Вже готували для запрягу двадцять чотири пари круторогих волів. Люди плакали, кидалися

під величезні колеса небаченого воза. Їх відтручували, відтягали за коси потьомкінські гренадери. Повіз рушив і зник з очей, лишаючи німий Чернігів. Без дзвона.

Та ще не довезли дзвона до Дніпра, як прийшла вість про смерть Потьомкіна в Молдавії. Воля сіятельного вмерла разом з ним. Повіз зі дзвоном завернули до Чернігова...

І знов загудів мідний голос з Спаської дзвіниці. (Самійленко розповідав: на телеграфі уночі дежурний голову склонить, а тут задзвонить, і... ти ж прислухайся, прислухайсь!)

До людей чи до бога? Бог — вбог. А люди па землі. І земля для них дзвонить і гучить, мов орган.

А туг поселились ті, що втікали. Від патріарха Никона, від посягань і зазіхань на їхню віру. Сховалися в непробивних борах Стародубщини (за Стародубом завжди ховався люд — і за князів, і за гетьманів, і за царів), — ніхто й побачити не міг. Коли пішли шведи крізь ці ліси, добрянці розбили кілька їхніх загонів і привели Петрові в Стародуб полонених. Цар простив утікачів, звільнив їх од податку на бороди і утвердив за ними цю землю навіки. Пиляли дерево, годували худобу, молилися суворому богу — так і жили, самі теж суворі, неговіркі, тяжкодумні. І церква їхня єдиновірчеська була, як і вони, тільки за річкою Добрянкою хтось поставив дві церковці з веселими дзвонами.

Я стою на кручі —

За рікою дзвони:

Жду твоїх вітрил я —

Тінь там тоне, тінь там десь...

Вірю омофорно —

За рікою дзвони,:

Сню волосожарно —

Тінь там тоне, тінь там десь...

Бородаті старообрядці в чорних чоботях, в чорних сорочках до колін і в чорних піддьовках. Аж сум бере од тої чорноти. Зате ніхто не лізе тобі в душу. Спокій.

Наталя поселилася біля школи. Таки ж учительська практика? Бо що б же загнало її в ці чорні бори?

Вона загадково усміхалася.

— А що, коли ми підемо до мене і поставимо самовар?..

— Так зразу вже й самовар?

Стара вчителька дала їй кімнату без розкошів, але можна жити. Він повторив: "Можна жити".

— Не можна, а треба! — вередливо зиркнула вона на нього.

— Треба, треба!

— Вам треба, пане Павле. Вважайте це велінням. Категоричний імператив.

— Чом же тільки мені? І вам, і всім! Всім, всім!

Школа, як усе в Добрянці, була сіра й сувора і зовні й зсередини. Навшпиньках прокралися до кімнатки, щоб не сполохати стареньку вчительку. Наталя зняла муфту, шапочку, розстебнула пальтечко, поглянула привітно на нього: "Розстібайте свою розлітайку-розмахайку. Руки мити можна он там у закутку. Вода в умивальничку, мабуть, зігрілася, бо грубка ж натоплена. Ви любите яку воду — холодну, теплу?"

Поки він несміливо брязкав цюрочкою умивальника, вона стала поряд, тримаючи чистий рушничок.

— Давайте я вам витру. Знаєте як? Кожен палець, ось так. А тепер усю руку, щоб була суха-суха.

— Коли так, — піддаючись їй, сказав він, — тоді дозвольте я поцілую вашу руку.

Вона простягла правицю, але він не взяв.

— Ні, ні, праву всі цілують, а я хочу ліву! І отак-отак, переверніть, я вам поцілую долоньку. Хай це буде моє місце, тут ніхто не цілуватиме.

Вона сміялася і ставала схожою на ясний первоцвіт. А тоді злякалася:

— Ай, а про самовар і забула!

І знов вони ходили і ходили по Добрянці, молоді й чужі для її суворого побуту і вільні-вільні. Тільки від хворощів своїх, мабуть, не могла б ні втекти, ні визволитися, але він забував про свої хворощі при Наталі, вона ж і не згадувала, що приїхала не на практику вчительську, а подихати сосною, щоб зміцнити бодай ті рештки легенів, які ще мала цілі.

Так він і не довідався тоді про її недугу. Бо не сказала.

Чом же не помітив? Чом не відчув?

(Спогад з майбутнього. Через сім років, 27 квітня 1922 року Поет запише в щоденнику: "Удень сон важкий. Перед тим я читав статтю із астрономії. Як може людини не бути? Жахнувся крізь сон. Чи того, що іменно людина вмирає, чи того, що людина ніколи не вмирає. Чи того, нарешті, що людина нічого не варта. Хоч би й не вмирала ніколи, нічого не варта в космосі, якому ніхто ім’я ще й досі не придумав. Це ж ми тільки в своїй атмосфері вмираємо: родимось, тлієм і цвітем. Отаке в мене було почуття (пригадую зараз), почуття днів за два перед тим, як Леонтовича вбито. Тільки тоді я, йдучи по Кузнечній, навіть удень боявся чогось: оглянись та оглянись же! От-от хтось дожене і в спину ножа всадить. Що воно таке діялось?"

А перед цим, 9 березня записалося:

"Чи це в мене інтуїція така? А чого ж тоді я не почув, як Наталка вмерла? Тільки калина висока-висока приснилася, вище од Лаври, і Лавра, і небо, і якийсь сум веселий, неземний. У сни я вірю. Може, не в сни, а в закони марінь...")

Чому ж не відчув тоді?

Міг би сказати про неї віршами. Коли й не своїми власними, то ось такими;

Як ніжна праосінь, ти йдеш моїми снами,

Мов китиці калин, рожевієш устами.

Очима темними, мов вереснева ніч, "

Округлістю тьмяних алебастрових пліч,

Ти невідступне скрізь з моїми почуттями,

Проміння слів твоїх стоцвітними вогнями,

Стожарами мені горить у далині...

Не любив холодної неокласики. Не міг так сказати. І не хотів.

Вони були заклопотані собою й світом. Але Наталка не забувала про свою мовби учительську практику і чимдуж намагалася, щоб Павло повірив у ту її вигадку. Бо ж вигадано тільки для нього.

Вона вже зазнайомилася, як тут вчаться діти, і вжахнулася! В класі сорок учнів, а на них — три примірники "Родного слова"! Якого ж педагогічного труда і вміння треба, щоб вести урок читання з цими нещасними трьома книжками! А ще ж виявляється, що на Чернігівщині в кожнім повіті вчать по інших книжках. Те, що в однім вважається обов’язковим, в іншому — допоміжне, і навпаки. Там "Наше Родное" Баранова, "Азбука" Бупакова, "Родное слово" Ушинського, "Зорька" Добровольського, "Книга для чтения" Толстого і теж "Книга для чтения" Водовозова, а там зовсім інші книжки: "Книга для чтения" Паульсона, "Книга для чтения" Баранова, "Зернышко" Лубенця, "Малютка" Корора, "Хрестоматия" Польового, "Доброе слово" Дяченка, "Букварь" Андріяшева. Як же можна вчити і як учитися при такому безладі?

Тут хіба що закон божий вчать по тім самім псалтирю, часослову та євангелію та арифметику по Малініну-Буреніну, а все. інше — страх і жах!

Він сміявся з її жахів:

— А чи знаєте ви, що таке гомілетика? Г’омілії — це послання і писання святих отців. Я мав у семінарії по цій гомілетиці трійку. Пан ректор-коректор гримів па мене: "Тичинін, ти куди наміряєшся заїхати на

цій своїй мерзенній трійці?" — "На небо, ваше преподобіє, на небо, а тоді спуститись на землю".

Самовар кипів так заспокійливо, муркотів, як кішечка, весняне сонце закочувалося за бори, підходив вечір нечутно, засвічував зорі, простилав тумани на травах...

Коливалося флейтами

Там, де сонце зайшло.

Навшпиньках

Підійшов вечір.

Засвітив зорі,

Прослав на травах тумани

І, на вуста поклавши палець,

Ліг.

Коливалося флейтами

Там, де сонце зійшло.

("Сонячні кларнети")

Зі страхом майже містичним, а тоді з радістю він помітив, що поезії народжуються в ньому самочинно, спонтанно й самодзвонно від самої тільки Наталиної присутності. Чи ж міг сказати їй про це? І чи насмілився б ще й про свої поезії? Ніколи, ніколи!

Згадуючи добродія Сивенького, який уперто навертав Павла до Французів та до французів, читав Наталці з "Ілюмінацій" Рембо у перекладах Федора Сологуба: "В какой-нибудь вечер, например, когда найдется наивный турист, удалившийся от наших экономических ужасов, рука художника оживляет клавесин лугов: играют в карты в глубине пруда, зеркала, вызывающего королев и миньо, есть святые, покрывала и нити гармонии и легендарные хризангемы на закате".

— Тичинко, а ви б змогли таке? Невже змогли б?

Він одсміювався і читав їй ще:

"Государя утомило упражняться постоянно в совершенствовании пошлых великодуший. Он предвидел удивительные революции любви и подозревал, что его жены способны на лучшее, чем это снисхождение, приятное небу и роскоши. Он хотел узнать истину, час существенных желаний и роскоши".

— Тичинко, а що це: "час существенных желаний"?

— Хіба я знаю? Ось іще. "Ученой музыки недостает нашему желанию". Ученої музики — це я розумію. Вона сміялася й трепетала.

— Учена музика? Але ж це однаково, що добро і зло стрічаючи байдужно. Чи ви такий, Тичинко?

— Я? Ні, ні! Не такий! О, не такий, і днесь, і завжди, і вовіки.

Там тополі у полі на волі

(Хтось на заході жертву приніс)

З буйним вітром свавольним і диким

Струнко рвуться кудись в далечінь...

Йду в простори я чулий, тривожний

(Гасне день, облітає, мов мак).

В моїм серці і бурі, і грози,

Й рокотання-ридання бандур...

("Сонячні кларнети")

(Спогад з майбутнього. 7 березня 1922 року. Поет записав у свій щоденник: "У пущі" Лесі Українки читаю. Ой, як я рвусь у пущі! "Герман і Доротея". Важке враження. Спочатку фальшю личить! А потім придивився — прекрасно! Статики нема, і єсть текучість.

Майже всіх пройшов я Дон-Жуанів. Цікаво мені, чом Гейне не взяв цієї теми і як би він з нею справився? У мене є донжуанізм.

Характерно: за винятком моєї Весни, яка могла, здавалось, зрозуміти Павлуся, жодна жінка не підносила мене на височінь, а навпаки, я їх з землі відводив").

Так ми називатимемо її не тільки Наталкою, скрипочкою, але й Весною.

Десь надходила весна. — Я сказав їй: ти весна!

Сизокрилими голубками

У куточках па вустах

Їй спурхнуло щось усмішками —

Й потонуло у душі...

("Сонячні кларнети"}

Вона повела його до лісопильні. Хижо визміювалися широкі полотна пилок, гострі трикутні зуби вгризалися в колоддя, чвиркали фонтанчики жовтуватої тирси.

— А ви знаєте, що на цій лісопильні цілий місяць тягав пилку Пугачов?

— Пугачов? Отой? Звідки?

— Мені розповіла моя господиня. Вона вчителює тут бозна-скільки, тож вивчає історію краю. Пугачов коли втік зі своєї станиці донської, то не знав, куди себе діти. Побігав-побігав, та й вернувся назад. А там його в кайдани — та й у канцелярію до Новочеркаська. Рвати ніздрі за втечу. Але по дорозі родич його відпустив і порадив утікати аж у Польщу, а тоді прибігти, перебути карантин на границі й виправити собі пашпорта. Щоб бути при повних правах. Так Пугач побіг аж до Польщі, а повертаючись, зачепився в Добряиці, бо це був приграничний форпост. Отут на лісопильні пробув місяць, поки йому виписали пашпорта. Кажуть, що тут же хтось і сказав Омелянові, що в нього борода, як у покійного государя Петра Федоровича. Може, звідси й поніс він думку сколотити козацтво, проголосивши себе воскреслим Петром Федоровичем. А що свої козаки його надто знали, то вдарився до яїцьких.

...Дівчина з оранжевими губами, схрестивши ноги на світлім потопі, який б’є джерелом з лугів, в оголеності, одягненій райдугами, зеленістю трав, річкою...

Сонце вище й вище, тепліше й тепліше, все в природі відкривалося, і Наталка щодень більше розкривалася, скидала зайвий одяг, і вже він побачив, що тіло в неї золотисте...

— Тичинко, ви мене чуєте?

— Га? Що? Даруйте.

— Чи вам не здається, що дух Пугачева досі тут блукає?

— Пугачева? Дух?

— Чи думалося коли-небудь бути там, де колись Пугачов?

— Пугачов? Гм. Пугачов!

— Він вам не подобається, пане Павле?

— Не знаю. Тобто як же це? Знаю, що не подобається.

— Чом же? Такий сміливець! Пішов проти закону, проти всього.

— Царем назвався — нащо це? Жив у Добрянці на кутку Царівка, та й сам — вже цар?

— Царі не зв’язані ніяким законом. Царі — самі закон.

— А що закон? А мисль? Розум? Де в Пугачева розум?

— І Пушкін же про нього.

— Що Пушкін? Казочка про добру царицю-государиню? Не люблю казочок! Сковороду люблю, бо там мисль. І Пугач міг би забігти до

Сковороди та зачерпнути мислі. Якраз же біг з Добряпки, коли Сковорода жив на пасіці в Гусятинськім лісі, втікши з-під Києва од чуми. Чуму навіть відчув завчасно! І у всьому був проти нерозума, проти! "Ах, ничем мы не довольны — се источник всех скорбей! Разных ум затеев полный: вот источник мятежей!"

— Тичинко, а я ж думала: у вас дух бунтівливий! А ви — проти найбільшого бунтівника.

— Проти нерозуму й безрозуму. І Сковорода ніде не згадав Пугачева.

— Боявся государині-імператриці. Щоб не було, як Радищеву.

— Радищев пізніше. Радищев дворянин. А Сковорода — козак. Козаки ж не бояться нічого.

— І Пугачев козак.

— Еге ж козак. А допустив, щоб його впіймали. Хіба ж можна допускати? Сковорода: світ ловив мене і не спіймав. А Пугача в клітці привезли встолицю і показували, як дикого звіра. І він стерпів! І діждався смертної кари! Ще й милості — щоб одрубали голову, а тоді вже четвертували. Хіба й собі поцілувати пантофлю Папи? Ні, ні!

А навколо злидні — як гудина, як гич! А навколо Земля, столочена, руда...

Тут ходив Сковорода.

("Замість сонетів і октав")

Не було згоди в їхніх розмовах, а самі хилилися одне до одного, прихилялися з кожним днем, більше й дужче. Кинуті долею, щоб порятувати одне одного, піднести, запалити?

Не думали про це, бо були хоч недужі, але молоді-молоді.

Наталка була для Павла мов музика, сумно-золотиста, як призахідне сонце. У неї мовби рвалася назовні душа з самими звуками мови. А говорила ж тихо, неначе з позасвіття! Він напружував слух, боявся попросити, щоб говорила голосніше, карався, мучився своєю несміливістю і вмирав од того голосу. Той голос — як навіки втрачена музика. Хоч у темряві, хоч зблизька, хоч на віддалі, хоч, може, й у небесах. Не казав їй про це — тільки думав так, але думав уперто, гарячкове, майже лихоманкове. Коли вперше спробував уночі згадати її голос і не міг згадати, то побіг через усю Добрянку, щоб, може, почути знов, бо така пустка була в душі, що не міг далі жити.

Вона розповіла Павлові, як ще гімназисткою знепритомніла в церкві, куди водили на свята жіночу й чоловічу гімназії. Праворуч — хлопці, ліворуч — дівчата. Стиск, духота, напруження. І вона не втримала.

Павло бігав по кімнаті з потемнілими від гніву очима: "К чорту! К чорту! Не треба ходити — не буду любити!"

"Та хіба ж я ходила — нас водили!"

"Однаково — не буду лю..."

І сам злякався своєї примовки. Те, що було колись жартом, — не для Наталки.

"Ліпше я заспіваю вам пісню. Про дочку-одиначку. Ось таку;

Мала мати одну дочку,

Та й купала у медочку,

Та й купала, поливала,

Слізоньками обмивала...

Ні, не те. Сльози знов — це не для вас. А для вас оце вже:

Калино-малино.

Чого в лузі стоїш,

Чого в лузі стоїш,

Чом не процвітаєш?

Молода дівчино,

Молода дівчино,

Яку думку маєш?"

А кларнет вуркотів ніжно-ніжно, як дикий голуб на дубочку. Чи ж відлунювала йому скрипка-скрипченятко з розквітлої вишні?

Що вона пила, що їла, як спала, як лягала — чи він знав?

Срібної ночі — це ще один спогад з майбутнього, весь у минулому, — так буде колись названа його книжка, а тоді всі ночі були срібні, а ранки золоті. Він не спав — стояв на сторожі її снів, стрічав досвітки, бачив, як одмикається сувора єдиновірчеська церква, як відчиняються в хатах двері й на високі ганки виходять бородаті розкольники, він охоплював поглядом усе, все: незамкнені двері й віконниці на іржавих прогоничах,

дрова й квітники, теплий дух з стаєнь і розбризкана вода на цямринні, червоний півень на тину і жовта кицька на причілку. Все бачив і нічого не помічав. Не помічав навіть, чи ще живе світ — такий був недужий. Але вже не від хворощів, а від чогось іншого.

Вітер рвав хвіртку з рук, хвіртка розділяла Павла й Наталку і не розділяла. Вітер рвав її з рук. Наталя йшла і не йшла, Павло наближався аж до її обличчя, до її вітряної щоки, а немилосердний вітер відхиляв і відхиляв те миле обличчя. Нестримне бажання поцілувати її в щоку. Аж темніло в очах. І серце стукало, здавалося, просто в скронях.

Але попросив тільки руку. Ліву долоньку. Унадливе, немов молився.

"Предведений святими почуттями, чи ж я воздвигнусь?"

Тоді спитав, не знаючи й сам навіщо:

"Що буде з памп в найближчі тридцять літ?"

"Незмірна висота для вас і... — вона замовкла, мовби розхотілося говорити далі, докінчила твердо: — і така сама глибина для мене).

"К чорту! К чорту! — тупнув він ногою. — Хто буде тужити — не буду любити!"

Вона сміялася і трепетала, а він не знав, що Наталка смертельно хвора і вмре ще цієї осені, за місяць після смерті його матусі.

(Спогад з минулого. Ще коли приїздив додому з семінарії, то записував у маленькі зшиточки дрібненьким мачком од матері Марії Василівни і від сестер Проні й Оксаночки пісні, колядки й щедрівки, народні молитви й заклинання. Та замовляння від зубів, од урону, щоб причарувати, від колючки й від пристріту. Від матусі записав молитву та причарування: "Іду я в середу — спасителя попереду, іду я за паскою, а

ви до мене з ласкою. Гляньте на мене соколовими очима, материним серцем, щоб ви не могли буть без мене, як дитя без цицьки, як мати без дитяти, як куриця без курченяти, як утка без утяти, як гуска без гусеняти, як корова без теляти, як кобила без лошати, щоб ви не могли буть без мене, хрещеного, народженого, раба божого Павла").

— Що ви там бурмочете, Тичинко?

— Народженого, — сказав він. — Я народжений. Може, самим тільки поглядом вашим, Наталко.

І строга бестужевка, ставши Весною, крутнулася пустотливо на високім підборі, аж довга сукня пішла дзвоном довкола її струнких ніг, і чмокнула його в щоку, ледь доторкнулася Йому до щоки, мов зірка променем, як шовк, як пелюстка яблунева.

Не дивися так привітно,

Яблуневоцвітно.

Стигнуть зорі, як пшениця:

Буду я журиться.

Не милуй мене шовково,

Ясиосоколово,

На схід сонця квітнуть рожі:

Будуть дні погожі.

("Сонячні кларнети")

Це було тоді, як над безмежною водою паслися табуни вітрів...

Університети, музеї й бібліотеки не дадуть того,

Що можуть дати

Карі,

Сірі,

Блакитні.

("Замість сонетів і октав"}

Вечорами часто чаювали у Володимира Івановича. Самійленко, невисокий, кругловидий, завжди усміхнений, завжди привітний, стріпував своїм чорно-сивим (сивенький, сивенький!), ще доволі буйним чубом, закликаючи собі в спільники Наталю, наступав на Тичину:

— Пане Павле, бачимо в вашій особі надію!

— Що ви, що ви, Володимире Івановичу! — лякливо щулився Тичина.

— І не просту надію, а велику! Правду я кажу, панно Наталю?

— Свята правда, Володимире Івановичу.

— Та ви обоє глузуєте з мене! — пробував гніватися Тичина, але в нього це ніяк не виходило. — Скільки вже тих надій... Он ваша чернігівська громада — чого тільки не фантазувала...

— От, от, фантазувала!.. Збиралися па збіговиська, грали на фортеп’яно, співали "Орися ж ти, моя пиво" — та й по всьому! А яких там

лиш дурнів не було! Один під Шевченка все. І лисина, і вуса, і галстук, і навіть сурдут, а як про вкраїнське заговорить, то все на євангеліє. Мовляв, євангеліє в Росії на сімдесят мов і наріч перекладено, а українського перекладу немає. Зате, мовляв, пхають простонароддю книжечки, як ото "Бабушка Марфа, или За богом молитва, а за царем служба не пропадет". А другий сікався до всіх, що квітка не українське слово, треба, мовляв, вживати "квіт", бо ж Мазепа писав Кочубеївні "Квіте мій рожевий".

Отак на дрібниці й розтрачували всі сила. А силу треба кидати на велике. Так я кажу, панно Наталю?

— Істинно.

— Але! — піднімав значуще пальця Самійленко. — Але, пане Павле! Щоб справдилися надії, треба ще багато до них додати. Шо ж саме? Талаит? Він у вас є. Не мені це казати — сказано людьми аж он якими! Свідомість своїх сил теж відчуваєте. Тепер треба набувати (і набувати, авжеж!) хорошу літературну освіту і обумовлену нею культурність сприйняття, орієнтованість у поетичній техніці, без чого поет — ніякий не поет. А тому я невтомно закликаю: читайте французів, пане Павле!

Тичина ніяково сміявся.

— Хіба ж я що? Але ту французьку антологію, що ви подарували мені ще в Чернігові, у мене вкрали в комерційному інституті.

— Чули? Комерсанти крадуть антології! Я здогадувався, що так воно буде, тому затягнув пана Павла в свої добрянські дебрі, щоб він тут під моїм оком поштудіював французів. Панно Наталю, ви маєте мені помогти.

Тичина непомітно моргав Наталі, переманюючи її в свої спільники. Вона вже знала цю гру, лащилася до Самійленка:

— Володимире Івановичу, французи — французами, а ми просили б вас що-небудь своє...

— Моє? Тобто як?

— Розуміється ж, прочитати.

— Читати вам свої поезії? Що ж я можу вам читати? Хіба вас тепер чимось здивуєш?

Тичина аж підстрибував:

— А "Истинно-русские заслуги" з отим "Зате так мало в нас небитих і конституції нема!"

— Ет. Фейлетончик!

— Тоді "Цар Горох!" — це вже обоє: Павло і Наталя.

Самійленко супився, читати не хотів, казав, що вже й забув того Беранже, бо коли ж воно перекладалося — двадцять з чимось років тому! Але ж сам агітував за французів, то має читати:

Колись був добрий цар Горох,

В історії незнаний.

Без слави добре спав за трьох,

Немов простий підданий.

Замість корони тільки й мав

Ту шапочку, що надівав,

Як спав. Ах, ах, ах, ах, ох, ох, ох, ох!

Який був добрий цар Горох!

Ох, ох!

— Та вже коли читати, то маю вам нагадати з своєї "Людськості". Ось це:

Найкращі пориви, гарячі почуття

Розсікли ми ножем холодним міркування,

І склали ми сой розмірене життя

Без глибини думок, без сили поривання.

Цього слід лякатися найбільше!

Була вже пізня ніч, коли Павло проводив Наталю від свого дому до її дому. Попід липами, що вже шелестіли весняним листям, тулячись попід глухими дерев’яними парканами, вгадуючи протоптану в піску стежечку через темний сільський майдан, обставлений казенними будівлями, щулячись од дерев’яного звуку сторожового калатайла і розпачливих викриків сича десь у поблизькому лісі за Немильною. Наталя прихилилася до Павла од того крику.

— Неначе дитина абощо.

Він мовчки ховав її під свою розмахайку.

— Боже, це вже, мабуть, глупа піч! Пане Павле, знаєте що? Давайте не турбувати мою господиню, а заліземо до моєї кімнати через вікно.

— У вікно? Як же?

— Я вам покажу. Згода?

Вони були злодіями, змовниками, зрадниками. Зрадниками кого, чого? Не світили свічки, намагалися ні стукнути, ні шелеснути, ні навіть дихати. Їм кортіло говорити, і вони пробували вимовити бодай слово, але щоразу клали одне одному пальця на уста. Запечатували.

Передсвітанкові тумани накочувалися з лісів, десь за туманами тужливо курликали журавлі, що, мабуть, заблукали в темному просторі, а ці двоє тулилися одне до одного, мов двоє замерзлих журавленяток, і грілися одне від одного, ставало їм тепліше і в душах, і на цьому світі. І гамували свій сердечний пал короткою обладою. Чи ж гамували?

— Зоставайся, ніч настала,

Все в тумані-молоці. —

Спать мене поклала Тала

На дівочій руці.

Щось питає, обіймає —

Чисте, біле, молоде.

І світає й не світає.

Тільки ранок не йде.

Ой ти, ранку, любий сойку,

Треті півні голосні!

Взяв дівчину-беззаконку

На двадцятій весні.

Встала Тала в білій льолі:

— Ну, приходь же, жду вночі, — За вікном шумлять тополі, Журавлині ключі.

Поет писав цього вірша через півроку після тої ночі. Але не друкував до самої смерті. (Вірш опубліковано в посмертній книжці Тичини 1970 р. "В серці у моїм). Бо цей вірш, як і все з ним пов’язане, лишився для поета святинею.

На жаль, святиням судилося життя найнеспокійніше. Біля кожної святині стирчить бовдур з указкою в руках і занудливо пояснює: "Оце на вгороді бузина, а оце — у Києві дядько".

Вона: Мені здається: десь у Тихому океані запалиться сірник — і ти відчуєш його зблиск своєю душею. Зблиск і тепло.

Він: Я відчуваю тільки твого душу. І коли ти поряд, і коли проходиш повз мене, і коли віддаляєшся.

Вона: Ти ще не знаєш, як подобається людям твоя усмішка. Бо їй усміхаєшся просто від безмежної доброти своєї. Як ангел. А світ же такий жорстокий, нема в ньому ні добра, ні милосердя. Ти принесеш у цей світ багато доброти і краси.

Він: Та звідки ж? Хто я такий?

Вона: Ти сам ще не знаєш і ніхто не знає. Але я відчуваю це. Як? Хіба про це розкажеш? Спитай у поля, спитай у неба, спитай У сонця, спитай у вітру. Я благословляю тебе на велике! Ти, як сип божий, маєш сповнити предначертано.

Він: Я тільки сип бідного дячка з Пісок. Тринадцятеро дітей народила моя матуся. Я — сьомий, а всіх — тринадцятеро. Я — посередині. До мене: Василь, Проня, Пелагія, Михайло, Ірина. Іван, після мене: Оксана, Євген, Кость, Олександр, Наталка, Сергій. А я — посередині.

Вона: Ти посередині, мов та зоря.

Він ховав очі. Тільки переблиск поглядів — і вона ловила ті миті, коли він дивився па неї. Всі дівчата світу мріяли б про такі погляди! Тоді говорили вже й не своє, повторювали слова з старовинної повісті про двох закоханих і не хотіли знати більше ніяких слів.

Він: Мила, коли маю тебе коло себе, чого мені ще треба? Коли і всі світи були з нами, бачив би тільки тебе.

"...мала таке чуття, наче під твердою шкаралущею лялечки у неї виростають барвні крила й набирають сипи для польоту".

Але відлетів він...

А вдень на сільській однокінній підводі прикотив з Чернігова його незрадливий товариш і друг Василь Елланський, або Маркіз Попелястий, як сам він себе любив називати, і загукав до Тичини:

— Пане Павле, анумо знову віршувать! Шляхи протряхли, птахи позліталися, земля дихає, статистика жде!..

Невтомний Василь знов знайшов їм заробіток в земстві, не питав навіть Тичину про здоров’я, так, ніби вірив, що в літніх мандрах по чернігівській землі зникнуть рештки його хворощів.

— То як? їдемо?

Наталя сказала йому:

— Їдь.

— А ти ж? — злякався він. — І як же ми?

— Тобі треба — їдь. Про мене не турбуйся. Напишу тобі.

— В мене й пристанища в Києві нема.

— Напишу в інститут або через Інну Коновал.

Сама ж знов думала словами з "Лялечки": "Вона не вірить, що добіжить, і посилає поперед свою душу". Хай душа її надихне його па велике! Бо він належить до тих, ради кого можна" й слід приносити жертви, хоч і найбільші. А вона й жертви не приносила ніякої, а принесла найцінніший свій дар. І благословення на велич.

На тлі розложистого staccato і лагідного legato кларнета

Думами, думами —

Наче море кораблями, переповнилась блакить

Ніжнотонними:

Буде бій

Вогневий!

Сміх буде, плач буде

Перламутровий."

Ніжно звучало ніжно-несміливе аріозо скрипочки:

Леліє, віє, ласковіє,

Тремтить, неначе сон.

("Сонячні кларнет")

Спогад з майбутнього.

Через чверть століття в книжці "Сталь і ніжність" Поет напише:

Без кінця воно тоді,

Без кінця прощалося.

Пахли нам кущі бузові,

Ледве мріли бірюзові —

Тінь, тінь, тінь, тінь,

Й трохи розвиднялося.

.....

Й ми розстались, розійшлись, —

Чи то, може, снилося?

А я думкою літаю,

В молодих літах витаю, —

Так, так, так, так,

Так-бо захотілося.

Так він поїхав — і назавжди. Наталки не побачив більше ніколи, вона зникла, і він не знав: була вона коли-небудь чи йому приснилося?

Восени поховав рідну матусю, а взимку з Воронькова передали йому, що просила приїхати панна Коновал. Він найняв візника, їхав довго по снігу й морозу, обтріпувався, як замерзлий птах, не міг зігрітися й коло грубки, до якої всадовила його Інна, читав і перечитував страшний лист од Наталки і не йняв віри. "Прощай. Вмираю. Люблю. Наталка".

Читав і перечитував і мовчав. А в серці був крик і стогін, хтось кричав у сніги, до весни, до гаїв і небес…

О панно Інно, панно Інно!

Я — сам. Вікно. Сніги...

Сестру я Вашу так любив —

Дитинно, злотоцінно.

Любив? — Давно. Цвіли луги...

О панно Інно, панно Інно,

Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.

Сніги, сніги, сніги.

Я Ваші очі пам’ятаю,

Як музику, як спів.

Зимовий вечір. Тиша. Ми.

Я Вам чужий — я знаю,

А хтось кричить: ти рідну стрів!

І раптом — небо... шепіт гаю.

О ні, то очі Ваші. — Я ридаю.

Сестра чи Ви? — Любив...

("Сонячні кларнети")

Спогад з майбутнього. 21 травня 1941 року в Дарницькому клубі вагоноремонтного заводу відбувся вечір, присвячений творчості П. Г. Тичини. Серед безлічі запитань пролунало: "Чому у вас було "Панно Інно", а пізніше надруковано "Ніжна Інно"?

Поег відповів: "Чому не даєте нам права переробити, поліпшити свої твори? Блок переробляв, інші переробляли. Інна — .вчителька з Борисполя. До речі, вона померла".

Відповідь навіть великого поета не завжди переконує. Але смерть перекопує завжди.

Сестри Коновал Інна (він звав її Нюсею) і Поля були для Поета першою любов’ю. Коли серед безлічі різновидів цього великого почуття можна було б виділити любов літературну, то саме така любов заволоділа двадцятилітнім чернігівським семінаристом, який прочитав свої перші вірші на поетичному вечорі в помешканні Івана Коновала (Вороньківського) і одразу наштовхнувся на гостро-ніжних доньок Івана Омеляновича. Одна — Поля — налітала па молодого поета, звинувачуючи його в наслідуванні, в символізмі й ще в чомусь, інша — Інна — стала на захист юнака. Так і супроводжували відтоді вони його писання:одна — суворою вимогливістю, друга — ласкавою підтримкою, але поет — о незбагненність людської природи! — більше хилився до суворої, не міг викинути її з душі навіть після останньої між ними розмови, про яку ніхто не знав, окрім них двох, і про яку поет згадав лиш у лютому 1936 року, знайшовши серед своїх паперів довгастий аркушик з редакційного блокнота і на тому аркушику вірш:

Ми — тлі закон священнодійний,

Ми всі в тривогах панахид.

Наш вид натхненно-мелодійний,

Як твій, о земле-мати, вид.

То в смутку ми, як дим кадильний,

То ми цвітем, як цвіт-огонь!

Мотив таїться надмогильний

В молебні стулених долонь.

(З фондів музею-квартири П. Г. Тичини/

Той свій давній вірш Поет обписав олівчиком уже в 36-му році:

"Написано коли? Хто зна коли. В кожнім разі, після останньої розмови з сестрою Інни. Тобто у Києві-1913-го, певне, року. На це вказує і аркушик із блокнота, а я ж тоді саме в редакції служив. Невже я такий у самого себе закоханий, що ще й вірші свої описую коментарями? Ні, це просто згадались давні роки. Давні, брате, роки.

Вечір. Діти галасають у дворі під вікном. А нехай га-ла-сають. Молодці!"

Запис із щоденника від 24 квітня 1920 року. "Померла Нюся. З сухот. От тепер для мене Поля не існує. В Нюсі я довго ще любив Полю. Ні та, ні друга, звичайно, цього не бачили".

І ще такий самий довгастий аркушик і рукою Поета:

Там чути дзвін в бору ялин

Над озером, де трухне млин:

Проклін мерцям!

Ізнов ти сам, все сам та сам,

Нема з ким розцвісти устам —

Проклін, проклін. і

Там чути спів осокорів,

Надгробний болісний мотив, —

То спів "прощай!"

О, не співай, о, не ридай:

Моє намисто гине вкрай

Минулих днів.

(З фондів музею-квартири П. Г. Тичини)

І знов рукою Поета внизу олівчиком несмілива дата 1914 — і знак запитання. Ні, таки ж не 1914, а 1915 — і про Наталку. Перший сум, перше ридання. Не ридай мене, мати, зряще во гробі...

Щоденниковий запис 10 березня 1922 року: "Писав удень, і так живо Наталка уявилась. Вся жовта, почорніла з осені... Я сам не-помітив, як почав схлипувати і плакати. Мені здалось, що тут вона у гробі коло мене. Але це тільки на мить так сильно".

У середу 27 лютого. "Вночі. Пишу Прометея. Ліда в другій кімнаті крізь сон говорить щось і важко дише. Прочинив двері... Смуга світла од каганця мого проклалась через голівку по підлозі аж до шафи. А мені по якійсь асоціації Наталочка зразу прийшла. Чому мертві не можуть крізь сон важко дихати і говорити? Наталка б сказала, що я бездушний і кам’яна людина. Плачу".

Він писав простими олівчиками. Сірими, як зайчик. Письмо нетривке, але м’яке. Не міг дряпати ніжну душу паперу твердою сталлю пера. Може б, як літописцеві — гусячим пером? Дістав атраменту. Жолудевого, ще й на залізі настояного. Барва старих дубів. Писав і ним на вузьких довгих аркушиках з блокнота редакційного газети "Рада". Звук заліза. Терція. Згодом прийдуть псалми залізу, але то згодом, згодом.

Тоді ж писав сірим олівчиком на розлінієних віддрукованих бланках дублікатів і корішків накладних якоїсь загадкової установи, що звалася:

"В. С. Г. Комитет Ю.-З. фронта".

Там стояло:

"Отпущено из

Находящ. въ

По требованию №

Кол. ф. Цепа руб. к.

Сдал

Принял С указ. должности

Заведующий учреждением".

Світова війна, революція, громадянська війна, хитався світ —не до паперу було. 20 квітня 1919 року Поет записав (на тому ж таки бланку фронтової накладної): "Багато чого крав я на своєму віку. Але чи не найбільше — білого паперу.

На цьому кохана написала таке страшне останнє слово". Про жодну жінку Поет упродовж свого життя більше не скаже "кохана".

Беатріче в Данте, Лаура в Петрарки, Смаглява леді сонетів у Шекспіра, Незнайомка в Блока — це для нас таке звичне й звичайне. А початки свого найбільшого Поета нового часу виводимо тільки з природи. "Споглядання природи"...

Не з природою наодинці був Поет, а мав коло себе живу душу, ніжну й рідну, мав свою Мадонну, свою Музику, своє Сонце. Ой не крийся, природо, не крийся…

Закучерявилися хмари. Лягла в глибінь блакить...

О, милий друже, — знов недуже, —

О, любий брате, — розіп’яте —

Недуже серце моє, серце, мов лебідь той, ячить.

Закучерявилися хмари...

Це — про своє зболене серце недуже, але й про світ безмежний і прекрасний. А тоді — про неї:

Подивилась ясно, — заспівали скрипки! —

Обняла востаннє, — у моїй душі! —

Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді.

Заспівали скрипки у моїй душі!

Через сорок років прийде тонкий знавець музики вірша і напише про ці рядки:

"Точне внутрішнє римування в першому вірші ("О, милий друже, — знов недуже, — о, любий брате, — розіп’яте...") створює враження своєрідного музичною супроводу, яким доповнюється основна тема вірша. Вірш ніби злітає вгору на крилах музики, його хочеться співати, і кожен рядок в ньому лунає, живою мелодією. А прочитайте вголос

наспівом, як того вимагає характер віршування, другу строфу, — хіба ви не відчуваєте, як звучать у ній, то розходячись, то переплітаючись, дві самостійні музичні "мелодії". Фразна єдність, що становить перші два рядки катрена, з надзвичайною віртуозністю побудована так, що другі, післяцезурні половини кожного рядка, входячи в "звичайні" інтонаційно-змістові куски ("Подивилась ясно — заспівали скрипки"), одночасно утворюють "по вертикалі" другу змістову групу ("Заспівали скрипки... у моїй душі"), яка у вигляді цільної, завершеної фрази і стає останнім рядком катрена. Відносну інтонаційно-змістову самостійність мають також і перші половини рядків, які теж читаються "по вертикалі", що особливо добре видно у другій строфі вірша ("Знав я, знав: навіки... більше не побачу"). Одночасне "ведення" і розвиток різних змістових груп при багатій звуковій інструментовці вірша створює враження тонкої хорової поліфонії, що повністю виправдано і головним образом вірша — "співом скрипок", з яким порівнюється прощальний погляд коханої, і всім задумом автора — передати настрій, душевну "музику" сумної розлуки закоханих. Прекрасний сам по собі образ — прощальний погляд коханої, як спів скрипки — доповнюється і розвивається всією композицією вірша, яка створює майже повну ілюзію того, що перед нами виконується музикальна п’єса". (Л. Новиченко. Поезія і революція. Київ, 1956, с. 35).

Для читачів можна пояснити, що катрен — це чотиривірш. Але чи можна взагалі пояснити будь-які вірші, надто коли вони геніальні?

Кларнет мріяв про ніжність, тужив за ніжністю.

"Покласти голову в коліна,

Відчути руку на чолі..."

Але мідна сурма перекрила тихий голос кларнета, фанфари вимагали твердості, домагалися міцності. Вже не розсміяний Маркіз Попелястий і не Васько Елланський, друг літ дитячих, а революційний поет Василь Еллан-Блакитний відповідав своєму геніальному співбратові:

"Покласти голову в коліна,

Відчути руку па чолі..."

Сентиментальність!

Хай загине

І пам’ять ніжних на землі.

Нам треба нервів, наче з дроту,

Бажань, як залізобетон,

Нам треба буряного льоту, —

Грими ж, фанфар мідяний тон!

Десь там самотня віоліна

Тужливо журиться у млі...

Не зупинятись! Хай загине!

Йдемо! — під марші — по землі!

Цеп вірш був надрукований після смерті Блакитного в газеті "Вісті", першим редактором якої він був.

Тичина, прочитавши вірш, записав у своїх нотатничках:

"Воскресив у мені те перше кохання і ті дурні сльози і хороба серця (переродження), а потім в чотирьох стінах редакції "Світла", самотність і

голодовка, крім того, цілу зиму без самовара й без грошей... Природо люба, ой, гай-гай..."

Все ж таки мідні хай будуть сурми, а не душі.

Мадонну свою звав Природою.

Була для нього веснінням, зеленінням, прокиданням од сну, самим життям. Прокинувсь я. І я веснів. Я хочу бути вічним. Десь клюють там райські птиці вино-зелено. З душі моєї — мов лілеї ростуть прекрасні...

Всі "Сонячні кларнети", мов золотими нитками, проткані цими образами.

Де він записував усе те, що навіяла йому Весна? В холодній і голодній редакції "Світла", де пережив страшну зиму 1916 року (поховав матусю, вмерла Наталка, осиротілий навіки, хворий і самітний, бо й Василя немає поряд: зостався в Чернігові), а чи вже й на К’узнечній, де замешкав пізньої осені того передреволюційного року, щоб лишитися в привітному будиночку вдови Папарук аж сім років?

Студент ішов "по объявлению". Прочитав у "Київському листку" чи так хтось сказав, що на Кузнечній здається кімната "без удобств". Якраз для студента. Бо "без удобств" означає — дешево. І близько до комерційного інституту, що па Бібіковському бульварі. Хоча Кузнечна й довга — не знати, де воно той сто сьомий номер.

Студент ішов довго. Згори, від Миколаївського саду, куценьким бульваром, обабіч якого стояли багаті доми Кузнечної, вниз і вниз у бідність, до простого люду, в самі глибини київські, мало не під Батиєву гору з її сумним місцем вічного спочинку всіх киян давніх і сущих. Будинок з потрібним числом був хоч і великий, але не той, що "по объявлению", треба ще входити в двір. Мабуть, перша картина того двору назавжди врізьбилася поетові в пам’ять:

Охляло сонце. На будинках

Горить гарячий фіолет.

Останній промінь, як стилет,

Поранив клен на осінь. Жінка

Зніма білизну. Веремію

Круг неї вітер закрутив

І запалив у свій мотив

Рожеві ноги й повну шию...

В розстріл гуляє дітвора.

І, патріот свого двора,

Собака з ними... От і день

Скінчивсь. Над містом шум кипить.

У всіх тонах стрункі морози.

Лиш божевільні паровози

Когось гукають кожну мить.

("Вітер а України")

Все було так. І жінка з білизною, і діти в дворі, і паровози за Либіддю, і розгублений чорновусий студент у старій шинелі, з невеличкою валізкою і кларнетом у чорнім футлярі. Спитав, де може знайти пані Папарук, і дітлашня загукала наввипередки:

— Папі Папарук! Папі Папарук! До вас студент з бандурою!..

Чому вони вирішили, що він з бандурою? Адже кларнет був у такому елегантному чорному футлярі. Дивні діти. Хоч вже й не такі малі. Он кілька гімназисточок, і одна, кругленька, мов вузлик, так і стріляє па нього чорними ґудзиками-оченятами.

— Лідусь! Прийми, я зараз! — гукнула жінка від білизни, бо то вона й була, пані Папарук, а Лідусем виявилося оте кругленьке, що стріляло оченятами.

Він став у них мов свій. І за сина і за брата. Покійний господар дому селянський син Петро Папарук добрався до невеличкого капітальцю і став власником перонних кіосків по продажу газет од Києва до Одеси. Копійчана комерція, копійчані бариші. Папарук недавно помер, лишивши вдовою дружину свою Катерину Кузьмівну і доньку Ліду, гімназистку Ольгинської гімназії, що на Терещенківській вулиці. Жити не було на що, довелося зважитись иа "объявление" про здачу кімнати, хоч що там і здавати — малесенькі кімнатки, кухонька, навіть центр усього помешкання "столова" з’єднана з іншими кімнатками, і постояльцеві треба було те й знай зачиняти двері. Але втіха може бути навіть у цьому. "Прийшли гості до хазяйки. Я, щоб бути на самоті з своїми думками, зачинив обидві половинки своїх дверей у столову. Мені здалося: жрець отак закривав врата вівтаря. Закривав як власть маючий. Щось солодко заспівало в моїм серці, і я ще раз вернувся: розчинив і зачинив двері". (Щоденниковий запис 10 травня 4921 року).

Але гості частіше йшли до квартиранта. І в перші пореволюційні роки, коли через Київ котилися хвилі то денікінщини, то петлюрівщини і коли

Василь Елланський, зродившись знов зі свого Чернігова, опинився коло улюбленого свого друга і рятував його то від голоду, добуваючи десь хліба, то й від денікінського розстрілу, влаштовуючи ночувати в якомусь католицькому склепі на Байковому кладовищі.

Коли ж вийшли "Сонячні кларнети" і серед захоплених голосів пролунало навіть слово "геній", до Тичини на Кузнечну йшли поети, художники, молоді вчені, хористи з робітничої капели, організованої Тичиною, йшли, як додому, і їх зустрічали там, як удома, за накритим столом, хай і небагатим, часом з самим чаєм, але зате з якою ж ласкавістю і людяністю!

Коли, не знаючи ні прикрих дум, ні втрат,

Ми сповивали ніч у серпантин цитат,

Признань захованих і явних декламацій.

.....

Хто знав, що й дотепер, до років горя й праці,

Ті легковажні дні, уламки буйних літ,

Простягують золотий, метеоритний слід? —

так згодом напише один з поетів, що відвідували гостинний дім Папаруків.

Тут і Тичина, голосний і юний,

Животворив душею давній міф

І "Плуга" вів у сонячні комуни...

Шинеля в нього була стара й зношена. Замість підкладки — самі ґноти, а вата вся осіла. Катерина Кузьмівна лагодила ту шинель нишком, щоб квартирант не знав, бо не дозволяв нічого для себе робити. Хоч і добрий, але строгий. А ще: наївний і розгублений, як дитя. У сусідки Катерини Сократівни було весілля, запросили Папаруків, з ними й пана Павла, хтось подав йому смажену курицю (жирна, аж капає з неї), а він впустив ту курицю собі на коліна! А штани ж мав одні-однісінькі!

Ліда сміялася з нього, а він з неї, бо ж так кумедно говорила:

"Читати більше не буду,

бо вже мені очі вирячились".

"Це мама там, видно, крикає на всю хату".

" — Лідочко, ану, біжимо в ту хату!

— Сам бізий!"

"Ти ще полеж трохи оддохнай".

"Не пахай рибу" (не нюхай себто).

"Сьогодні заметуха" (заметіль).

Сьогодні у нас голодашки" (нічого їсти).

"Я не люблю, коли цхаски" (коли хто чхає).

"Їж кисіль, він смачний і не дуже калюжний" (рідкий).

За звичкою Поет занотовував кожен такий химерний вислів, мабуть і в гадці не маючи, що симпатія до людини приходить навіть такими шляхами і що ця маленька Лідусь через багато років стане його дружиною Лідією Петрівною – хранителькою його пенат і його генія.

Тим часом знов і знов згадував про Наталку. І в книжці "Плуг", де вміщено дивовижної сили тетравірш "Мадонно моя...".

На бедрах, як струнах,

лежить рука.

Здрастуй, дівчинко, —

чия ж ти така?

.....

Із ким тепер, в яку годину

молодий відмолодюсь?

Невже ж не раз не помолюсь

за моє кохання, за людину?

("Плуг")

І в книжці "Вітер з України", де в "Плачі Ярославни" раптом лунає розпачливе: "Ой, яка пустеля!" і де ота дивовижна "La bella Fornarina":

Гуляв над Тібром Рафаель

в вечірній час в іюні.

— Се сум, се сон, лелію льо,

льолюні я, льолюні.

І взяв за руку Рафаель,

не мовила ні тона.

Заплакала. А він обняв:

мадонна!

("Вітер з України")

А в щоденнику тих років: "Ночами божеволію. Ще буде мені і нужди, і горя, і сліз, і смертей. А зараз я хочу жити, бо тільки так увесь розцвіту. Відважної, розумної мадонни не знайду, міщанки й чуть не хочу.

...Бідній Ліді достається. Зразу воно саме собі лягло на ліжко: голова болить. У кухні Катерина Кузьмівна ніяк не вспокоїться — і все за дрібниці. А я давно одклав Пушкіна (сонце зайшло), і враз щось понесло мене в свою кімнату, упав на подушку і заплакав. Ізнов Наталка.

Уже темно. Винесу гасульку Ліді, бо їй же треба до іспиту готуватись. Ліда, вставайте, а то ж ви через мене та й не учитесь (нема третьої гасульки). Ліда: Та ні, йдіть собі пишіть, у вас голова не шумить...

А в мене голова останніми часами шумить по тижню й по півтора. Та тільки натхнення чортзна-куди іде".

"Написав за ці два дні 56 віршів, і ще голова хоч шумить, "La bella Fornarina" без чернетки вийшла. До обіду вірш, і по обіді вірш, і ще ввечері. Напишу, одкрию двері в столову: Ліда, пожалуйте сюди. І Ліда вже біжить, підскакує, садовиться на крісло й сяє: ну, читайте, пушки-друшки!"

Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея, —

не може ж так буть!

Не може ж так буть, о, я чую, я знаю.

Під регіт і бурю, під грім од повстань

од всіх своїх нервів у степ посилаю —

поете, устань!

("Плуг")

Про себе ж записав: "Поет при каганці пише, а сам прожектором освітлює віки".

І тут же скаржиться: "Чорт його що в мене за вдача! (Часто каже Ліда: дівчачур!). Після співанки не хотілося додому вертатись: душа шукала розмови, зближення з блакитними, сірими, чорними. А я такий мовчазний, несміливий, підозріливий часом. А ще до того на весну: жовтий-жовтий і обідраний, неохайний." Не хочу брехати, не можу. Я жити хочу, зараз жити! Жінки я майже не знаю. Хай я з нею розіб’юсь і наново почну свій геній будувати — цього я не боюсь. Я жити хочу повно! Бо схима за легені тягне!"

На станції Київ-2 робітнича капела давала концерт. Соліст Бачинський переплутав слова з "Зеленої ліщиноньки" і "Світи, світи, місяцю", тоді Тичина, який диригував хором, на ходу щось "сочинив" і встиг підказати хористам, а ті, не розгубившись, проспівали. Коли йшли додому, багато говорили про це, захоплювалися своїм диригентом, захоплювалася й молоденька хористочка Ніна, яка тулилася до Тичини, аж її рука опинилася в його руці, і він, розгубившись, крутив та крутіїв її пальці. Тоді якось само собою вийшло, що вони відкололися від гурту і опинилися коло каменя, що лежав біля мосту з цього боку квітникарства. "Може, сядемо?" — несміливо припросив Тичина. Сіли і знов говорили про концерт, тоді перейшли на вірші, і Ніна ніяк не могла зрозуміти, як він може їх писати, та ще й такі ж вірші! "Ну, як? Цього й не скажеш. Я дивлюсь на стіну, а там від рамки вікна — чисто діез. Ставте діези в ключі! А воно ж так просто виходить, що аж соромно, що людям подобається...". Вона була ще така молода, що не вміла погамувати своєї цікавості. "А ви б на мені могли женитися?" — "Гм, гм..." — "І в церкві б стали вінчатися?" — "Таж я удвічі старший! Мені тридцять, а вам — тільки п’ятнадцять! Це ж я вас затримав, а вам од мами попаде!.."

Сам собою вривається в ці роки вірш, написаний в ті ж таки роки, але опублікований тільки по смерті поета:

Мадонни, Ундіни, Гудруни,

Ізольди мої Злотокосі,

Любив я вас тисячу тисяч,

А жінки не знаю ще й досі.

Стрічав я вас тисячу тисяч

І все ж не знаходив по спаю.

В еротику кличуть поети,

А я її знаю й не знаю.

Як бризне ласкавість, як бризне,

Як крикне уява про жінку —

Я довго стою непритомний

В болючім замкнутім завінку.

("В серці у моїм")

"Чи маю я право в часи голоду залізного, в час смертей близьких, чи маю я право за себе, за свій талант дбати?.. Бачу, що я мало мучусь, мало шукаю, мало страждаю. Отже, маю право шукати і буду" (10 березня 1922 р.).

"Хтось мене любить і цінує. Десь близько той друг коло мене, а я це знаю, хто" (21 березня 1922 р.).

"Ліда (шиє пантофлі): Наш дон Павло все вірші пише. Як не вірші пише, то їсти хоче" (10 травня 1922 р.).

І раптом серед пожовклих папірців один надірваний, і на ньому олівчиком, як розпач: "Як зачинив двері хатні, зразу чогось Наталку згадав. Ні, я..." — і відірвано. А на звороті: "Сьогодні я щасливий тим, що в гурті юних, співучих душ пройшовсь по морозу. Темний Київ думав: що воно таке по вулицях колядує? Я щасливий з того, що в безкінечних явищах, формах можу ловити ту красу, до якої мене непереможно тягне. Ось звідки моє страждання" (25 грудня 1921 р.).

За всіх скажу, за всіх переболію,

я кожен час на звіт іду, на суд.

Глибинами не втану, не змілію,

верхів’ями розкрилено росту.

Ніколи так душа ще не мужала!

Ніколи так що дух не безумів!

О, дух ясний — без яду і без жала —

давно ти снив? — а вже сучасний дій

всього мене обняв, здавив, напружив,

і я встаю, нову вдихаю міць.

Не мрію, ні, повіки я розмружив —

іронія і гордість на лиці.

Іронія…

("Вітер а України")

Автор цих безладних писань відчуває іронію вже й на собі. Звідки ці відомості, цитування, посилання? Чому досі ніхто цього не знав — навіть автори книжок про Тичину, "тичинознавці"?

Коли почалася війна, Павло Григорович був у Києві. 14 липня його повідомили, що завтра, тобто 15 липня, він, як і всі академіки, має евакуюватися. Тичина був застуджений, приймав кальцекс. Уся квартира була темна, тільки в музичній кімнаті, де затулено вікна, горіла настільна лампочка, та й та накрита хусткою і камізелькою Павла Григоровича. Сиділи в темряві Павло Григорович, Лідія Петрівна, Катерина Кузьмівна і не вірили, їхати? Але як же? А речі? А рукописи? А книжки? А все? Хтось сказав, що ліміт — два чемодани. Чому два чемодани і що таке ліміт? Мабуть, простіше треба: війна! "Ой не всі з війни додому — Вороний вітер... Будьте прокляті з війною! — Вороний вітер..."

О першій годині ночі подзвонив Микола Бажан і сказав, що від’їзд за дві години. Автобус повезе на товарну станцію. Тільки тоді Тичина став носити речі. Але які там речі — два чемодани на цілу родину такого поета!

Все залишалося в київській квартирі.

І тоді товариш Павла Григоровича ще по робітничій капелі 1921 року Анатолій Карпович Павлюк забрав, щоб зберегти, всі рукописи, документи, фотографії, найцінніші книжки і справді зберіг до визволення Києва, і ніхто й досі не знає всіх пригод і поневірянь, яких зазнав цей друг Поета на все життя. Він возив папери в село, в Білу Церкву, ховав по горищах і в погребах, закопував у землю, щохвилини ризикував життям, але все зробив, щоб безцінні папери збереглися. "Дивлюсь на клапті паперу пожовклого, — писав він у своєму щоденнику. — Ось на кволих аркушиках цих сконденсована праця і геній поета — в дзвінких чи глухих, у гладких чи шорстких рядках болі, радість і сум, безсонні ночі, сльози криваві, щастя хвилинне, любов молода — у ритми закуті думки".

По війні А. Павлюк повернув Павлу Григоровичу багато рукописів і документів, але дещо загубилося серед його власних паперів, і лише тепер, уже по смерті самого А. Павлюка, його дружина Катерина Онуфріївна, знайшовши аркушики, списані рукою Тичини (а вони ж так знали цей нервовий почерк!), принесла їх у квартпру-музей поета.

Директор музею-квартири П. Г. Тичини, опука поета Ірина Дмитрівна, познайомила автора з цими щоденниковими записами, і ось тут зблиснуло ім’я Наталки, яке досі ніде не згадувалося в життєписах поета, та ще ж як зблиснуло!

(Навіть Дмитро Косарик, який половину свого життя присвятив П. Г. Тичині, простежив, здавалося, кожен його крок, записав мало не кожне слово, знав історію кожного вірша, чув усі імена, так чи інакше пов’язані з життям і творчістю Поета, коли я спитав його про Наталку, тільки руками розвів:

— Не чув! От що не чув, то не чув!

Але не такий був Дмитро Михайлович, щоб одразу ж капітулювати, і не такі вже вичерпані його незглибимі запаси пам’яті, бо вже за хвилину він вигукнув:

— Еге, стривайте! Тепер пригадую. Точно, точно... В тридцять шостому... Отак, як оце перед вами, сидів я в Павла Григоровича, і зайшла мова про перше кохання, я й похвалився, що давно-давно була в мене дівчина. Вісімнадцять чи дев’ятнадцять років, та й я тоді теж лиш трохи старший... А Павло Григорович:

— А звали ж, звали як?

— Наталя, — кажу.

— Наталя? Та невже ж?

— Наталя, а що?

Він отак схопився, пробіг по кімнаті туди й сюди, руки сплів:

— Таки ж Наталя?

— Наталя.

Він знов — туди й сюди по кімнаті і так схвильовано, як тільки він умів:

— Гм, Наталя... Наталя!

І — нічого. Ні тоді, ні згодом — нічого нікому, а я ж не здогадався!").

Може, в тій таємничості саме й цінність та сила і того імені, і того почуття, яке воно викликало в Поета в дні його великих початків.

Здалося мені, що ім’я це осяяло всі глибини тичинівської поезії відкрило очам нашим те, що ми чомусь уперто не помічали в поета, відкрило його велику ніжність. Власне, він і сам не приховував ніколи особливої, сказати б, рідкісної, неймовірної ніжності своєї, навіть одну з своїх найвизначальніших книжок назвав "Сталь і ніжність", але ми все якось не помічали ніжності, наполягаючи на сталі та на сталі, хоч треба було б же там читати:

І народ як нива грає,

голосом відповідає:

— Сталь і ніжність, любий мій,

поєднать в собі зумій.

Та й сам поет ще в другій своїй книжці "Замість сонетів і октав" нагадував:

Я ніколи не покохаю жінку, котрій бракує слуху.

Молюсь не самому Духу — та й не Матерії.

До речі: соціалізм без музики ніякими гарматами не встановити.

Музика для нього була в ніжності, бо й що може бути вище за музику сердець! І чутлива душа поетова, спізнавши чисте почуття закоханості й ніжності, назавжди зберегла той спогад. Пам’ять ніжності прочитується так виразно й чітко в "Сонячних кларнетах", в окремих поезіях книжок "Плуг" і "Вітер з України", з трагічною силою вибухає в геніальній філософській поемі "Похорон друга", тужливо звучить в недрукованих поезіях, з якими познайомилися ми в посмертній збірці П. Г. Тичини "В серці у моїм". Це, найперше, "Зоставайся, ніч настала", написаний, певно, ще при живій Наталці, і перший вірш по її смерті:

О суму, смутку, скільки суму

по заході світила!

Повились проліски в задуму,

кладуть на ноти тиху думу

озер ясних кадила.

О смутку, суму, голосіння

по заході — мій боже!

Палають, гаснуть охмаріння,

і в серці хор надій, тужіння:

а може ще, а може?..

О суму, смутку, смутку-жалю

по заході світила!

Я в болях весь, мов хрест в коралю…

Куди, куди тепер причалю,

як ти мене лишила?

Це було написано в 1918 році, а в 1964-му поет, мовби перекидаючи болючий місток спогадів у ті незмірне далекі літа, кладе на папір сумні рядки:

І наче десь мила іде, озивається

(і знов я заплющую очі свої...),

і шелест від плаття

все більш наближається,

і усміх коханої, й погляд її...

Слово "кохана" він адресував лише Наталці. І яка ж сила почуття, яка пам’ять серця!

Він згадав про неї за два роки до своєї смерті, написавши (теж недрукований) вірш "Я кличу тебе":

Той сад, і ніч, і зорі —

де вони тепер?

Згадай, як весна цвіла,

зі мною ти радо йшла –

а в серці — мов крик…

А серце розривалось,

бідне, прощалось

тобою навік.

Ти ідеш в далекий край,

прощай, люба,

прощай!

Ой строгий життя закон:

востаннє глянь з вікон, —

життя ось розлучить нас!

Я кличу тебе весь час,

як гарно було нам!

Та я… я знову сам.

("В серці у моїм")

Умираючи, вже втрачаючи свідомість, Поет намагався здійняти руки, диригував невидимим хором і нечутним оркестром, у якому він вловлював мелодію ніжності, яку вів кларнет.

Поет відлетів, як хорал. Нам зосталася його ніжність як вища гармонія людяності.

Ах, скільки радості, коли тп любиш землю, коли

гармонії шукаєш у житті! То ж кожен з нас

будує людськості престол, і кожен як апостол.

Ах, скільки радості, коли ти любиш землю.

("Вітер з України")